

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Globalizáció avagy civilizációk és kultúrák harca?

Rostoványi Zsolt

„A kultúra az a szó, amelyet két, homlokegyenest eltérő értelmezésben használnak... A kultúra egyesíti az embereket, azonban meg is osztja őket.”

Immanuel Wallerstein¹

A modern világ egy paradoxonra épül. Ebből a paradoxonból következnek a modernség egyéb paradoxonai – mondja egy helyütt Heller Ágnes.² Ilyen paradoxonnak tekinthető a kilencvenes évek nemzetközi rendszere, amelyet az egységesülés és a szétesés egyidejűsége jellemez³, illetve maga a globalizáció is, amely az elmúlt évtizedek – mondhatni: a posztmodern ókor – egyik meghatározó jelensége. Könyvtárnyi szakirodalom íródott csupán a kilencvenes években a globalizáció kérdéséről, mégsem beszélhetünk konszenzusról jószérivel a kérdéskör egyetlen aspektusát illetően sem. Az álláspontok a globalizáció megítélését, hatásait és következményeit illetően rendkívül széles skálán húzódnak, többségük ugyanakkor meglehetősen egyoldalú: a globalizáció elkerülhetetlenségéből és visszafordíthatatlanságából kiindulva a globalizációnak csak pozitív hatásokat tulajdonít. A társadalomfilozófiai nézőpontból kiindulók a globalizációt tekintik a modernitás utolsó olyan „nagy elbeszélésének”, amely megoldja a világ problémáit. A pragmatikusok szerint a globalizáció lényegét tekintve technikai-gazdasági folyamat, amely példa nélküli gyorsasággal halad előre, s amely a gazdasági növekedés és prosperitás alapvető forrása. A végkövetkeztetés azonos: a globalizáció azonos magával a civilizációval, homogenizálja a világot, eredendően pozitív hatásai következtében csökkenti a különbségeket, felzárkóztatja a korábban lemaradó régiókat, növeli az életszínvonalat.

Amíg a globalizáció szorosan összekapcsolódik a modernitás univerzalizmusával, addig a posztmodern dekonstrukció antiuniverzalizmusából szervesen következik a különbség, a másság előtérbe kerülése (újabb paradoxonként: a különbözőség egyetemessége), ami a hidegháború utáni nemzetközi rendszernek legalább olyan fontos jellegzetessége, mint a globalizáció. A különbözőség, a „mátság” a legkézzelfoghatóbban a kultúra és a civilizáció fogalomrendszerében értelmezhető, hiszen „a kultúra a mátság antropológiai textualizációja”, amely nem jelent mást, mint „a sajátosság azonosí-

tásának átalakítását az azonosság meghatározásává (translation of the identification of specificity into the specification of identity)”.⁴

Csupán mostanában kezd a globalizáció szakirodalmában nagyobb hangot kapni a másik, az előzőnél kritikusabb (egyelőre lényegesen kevesebbek által képviselt) felfogás, amely a globalizációt olyan folyamatként ítéli meg, amelynek hatásai egyáltalán nem csupán (sőt nem is elsősorban) pozitívak. Eszerint a globalizáció komoly fenyegetést jelent a társadalmi stabilitás, ebből eredően a kapitalizmus, a szociális állam és a demokrácia közötti történelmi szövetség számára, fenyegeti a természeti környezetet, ráadásul nem egyformán érinti a különböző régiókat, országcsoportokat. A globalizáció nyomán éppenséggel a különbségek, az egyenlőtlenségek növekednek, s a globalizáció megosztottsághoz, fragmentálódáshoz vezet mind az egyes társadalmakon belül, mind az egész nemzetközi rendszer viszonylatában.⁵ A kétféle álláspontot vallók – mint annyi sok más kérdés esetében – most is gyakran figyelmen kívül hagyják a másik fél érveit s csak a saját álláspontjukat alátámasztó tényeket veszik figyelembe. A Foreign Policy a globalizáció kérdése kapcsán mostanában kibontakozó vitát – amely a New York Times szerint a következő nagy külpolitikai vitának ígérkezik – inkább tartja „süketek párbeszédének”, mintsem racionális vitának.⁶

Társadalomfilozófiai síkon szemlélve a kérdést valójában egy fel-, illetve megoldhatatlan paradoxonról van szó, mégpedig az univerzalizmus-relativizmus dichotómia paradoxonjáról. A mai anarchikus, kaotikus és bonyolult nemzetközi rendszert egymással látszólag homlokegyenest ellentétes, valójában azonban egymással nagyon is összefüggő folyamatok egyidejű jelentkezése jellemzi (globalizáció versus lokalizáció, koherencia versus fragmentáció, integráció versus dezintegráció, centralizáció versus decentralizáció, deterritorializáció versus territorializáció, univerzalizáció versus partikularizáció stb.). Ráadásul maguk az egyes, komplex és összetett folyamatok, az általuk kiváltott hatások is különbözőképpen értékelhetők annak függvényében, melyik oldaluknak adunk nagyobb hangsúlyt. Mindezeknek tulajdoníthatóan vannak, akik a globalizáció, univerzalizáció folyamatát tartják a mai nemzetközi rendszerben meghatározónak, mások ellenkezőleg, a lokalizáció, partikularizáció, fragmentáció folyamatát. Van, akik a globalizáció pozitív oldalát emelik ki (a modernizáció révén dinamikus technikai-gazdasági-kommunikációs fejlődés történik, a demokrácia, az emberi jogok a világ mind nagyobb részén érvényesülnek stb.), mások a negatívát (a globalizáció nem csökkenti – sőt növeli – az egyenlőtlenségeket, az egyetemesnek tekintett értékek – demokrácia, szuverenitás, emberi jogok stb. – valójában a nyugati civilizáció értékei, vagyis olyan partikuláris értékek, amelyek idegenek egy, a nyugatitól eltérő, nem az individualizmusra épülő kulturális közegben stb.).

Ezen a ponton kerül szembe a globalizáció (vagyis lényegében az egyes számban használt civilizációfogalom) a többes számú civilizációfogalommal (civilizációk), illetve a kulturális relativizmussal, a modernitás „nagy elbeszélése” a posztmodern de-

konstrukcióval. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a fő paradoxon – kissé konkretizálva a társadalomfilozófiai síkon általánosságban megfogalmazott ellentétpárt – az, hogy a globalizáció korában, amikor ráadásul megszűnt a kétpólusú világrend, a nacionalizmus, etnikai mozgalmak, a vallási fundamentalizmus, a rasszizmus mentén szerveződő konfrontációk, szecesszionista-szeparatista törekvések, sőt véres konfliktusok sorozatának lehetünk tanúi. Közép- és Kelet-Európában szétesetek a birodalmak, a szövetségi keretekbe kényszerített kisebb kulturális egységek szeparatista, szecessziós törekvései új, önálló államok sorának létrejöttéhez vezettek. Számos helyen (posztsovjjet, illetve posztjugoszláv utódállamok) fegyveres harcok robbantak ki a kulturális közösségek között. Nyugat-Európában immár sok milliós nagyságrendű a nyugatitól alapjaiban különböző kultúrájú muszlim közösségek létszáma. A Németországban élő két és félmillió, a Franciaországban élő négy és fél millió iszlám közösség és az eredeti lakosság között konfliktushelyzetek sora jön létre, amellet a muszlimok immáron tartós jelenléte egyfajta – mesterségesen is táplált – állandó fenyegetettség-érzetet eredményez a nyugat-európai lakosság körében. Az úgynevezett harmadik világban pedig szinte minden régióból érkeznek a hírek kulturális közösségek közötti konfliktusokról, fegyveres harcokról a tamilok függetlenedési törekvéseitől a hutuk és tuszik egymás szisztematikus kiirtása érdekében tett hatékony lépéseikig. Ezt a paradoxont a kilencvenes évek nemzetközi rendszerével foglalkozó teoretikusok, illetve a gyakorlati szakemberek többféleképpen próbálják meg-, illetve feloldani.

Egyik szélsőséges álláspont szerint csakis a globalizáció fogalma (illetve a lényegét adó technikai-gazdasági, avagy „technokratikus” fejlődés) alkalmas a mai, homogenizálódó és univerzalizálódó nemzetközi rendszer leírására, illetve elemzésére, hiszen alapvetően a globalizáció folyamatai határozzák meg a nemzetközi rendszert, a civilizáció és a kultúra kategóriái pedig nem is alkalmasak „korunk fejlődési kérdéseinek a vizsgálatához”.⁷ Ezzel szemben a másik – ugyancsak szélsőséges – álláspont a civilizációk különbözősége és a kulturális relativizmus alapján a civilizációs-kulturális fragmentáltságot, a „civilizációk harcát” tartja a század-, illetve ezredforduló nemzetközi rendszere fő jellegzetességének, ugyancsak a kilencvenes évek nemzetközi rendszerére, a civilizációs-kulturális indíttatású folyamatok szerepének látványos megnövekedésére hivatkozva. Persze mint általában minden ilyen esetben, az igazság valahol a kettő között helyezkedik el, hiszen a maga szempontjából, a maga érvrendszere alapján mindkét megközelítésben sok a helytálló megállapítás.

A nacionalizmus, illetve az etnikai kérdések egyik kiemelkedő teoretikusa, Anthony D. Smith nemrégiben megjelent munkájában a globalizmus versus nemzeti, nacionalista, etnikai mozgalmak erősödése paradoxon feloldási kísérleteinek három módját különbözteti meg. A „globális kultúra” megközelítés úgy véli, hogy a nemzetek, a nacionalizmusok, etnikai, illetve rasszista mozgalmak nem képezik a nagy történelmi trendek részét, csupán korábbi korokból időszakosan fennmaradt jelenségek, amelyek idővel

depolitizálódnak, és fokozatosan „normalizálódnak”. A „modernista” megközelítés szerint mindezek a modernitás elválaszthatatlan velejárói, hiszen a modernitás, illetve modernizáció által okozott hatalmas változások következményei, s legalábbis mindaddig fennmaradnak, ameddig a modernitás nyugati modellje az egész világon felül nem kerekedik. Az „örökkévaló” megközelítés a nemzetet, illetve a nacionalizmust „öröktől fogva létezőnek” tartja, a modernitás, illetve a posztmodern az, amelyek idővel eltűnnek, hiszen ezek csak a nemzetek önkifejezésének módjai.⁸

Civilizáció- és kultúraértelmezések

Nem célunk, hogy akárcsak vázlatosan is érintsük a kultúra (és az ezzel szorosan összefüggő civilizáció) másfél száznál is több meghatározási kísérletét.⁹ Témánk szempontjából a kultúrát úgy ragadhatjuk meg, mint „olyan jellemvonások együttese, amelyek egy csoportot megkülönböztetnek egy másiktól”¹⁰, illetve az újabban elterjedt szemiotikai megközelítésben mint „társadalmilag teremtett jelentésstruktúrák összessége”¹¹. A kultúra meghatározó elemeinek az értékrendet, az értékrend gyakorlati érvényesülését biztosítani hivatott normarendet, illetve azt a szimbólum- vagy jelrendszert tartjuk, amely egyrésztől biztosítja azt, hogy egy adott közösség tagjai „megértsék” egymást, másrésztől pedig az adott közösségre jellemző (és más közösségektől gyakran számottevően eltérő) jelentéstartalommal ruház fel cselekvéseket, magatartásformákat, intézményeket stb. A kultúra az identitás meghatározó, legalapvetőbb eleme. A kultúra a világ felfogásának, értelmezésének, az abban való tájékozódásnak és eligazodásnak, az emberek mindennapi tevékenységének az alapja. A kultúrát az egyén a társadalmi szocializáció folyamatában sajátítja el, „tanulja meg”, viszont a kultúra az egyéneken, az egyének eltérő személyiségjegyein és eltérő tapasztalatain keresztül realizálódik.

Az újabb kultúraértelmezések a kultúra dinamikus jellegét, képlékenységet, változékonyságát húzzák alá. A kultúra mozog, áramlik, s állandó hatás-kölcsönhatás viszony áll fenn az egymással szomszédos, az egymással érintkező kultúrák között. Még egy viszonylag kompakt kultúrájú közösségben is a közösséget alkotó egyének teljesen eltérően juttathatják érvényre a közösség kultúráját (vagyis egy adott kulturális közösségen belül is létezhetnek „kulturális törésvonalak”), elszigetelt, másokkal nem érintkező, „vegytiszta” kultúrák pedig ma már gyakorlatilag nem léteznek. A kultúra az egyéneken belül is „áramlik”, változik, összefüggésben azzal, hogy a kultúra különböző elemeiben, összetevőiben más és más szereplőkkel együttesen, közösen részesedik, akik között nagy valószínűséggel többen is akadnak, akik nem is az ő eredeti kulturális közösségének a tagjai. (A kultúrák egymásra hatásának jó példája az, hogy amikor egy kisebbségi kultúra asszimilálódik, az nem csupán a többségi kultúrába való beolvadását jelenti, hanem gyakorta azt is, hogy a többségi kultúra is oly mértékben megváltozik, hogy már messze nem azonos korábbi önmagával.)

A német civilizációértelmezés a kultúrával szemben civilizáció alatt a társadalom, a társadalmi fejlődés anyagi-technikai elemeit érti, a civilizáció másodrendű a kultúrához képest. Manapság sokan a civilizációt eleve a „globális világcivilizációval” azonosítják, s az egyetemeségre utaló kifejezésnek tartják, vele szemben a kultúrát lokálisnak, egy adott csoporthoz kötődőnek. Az általánosan elterjedt „egyes számú” civilizáció-felfogás a civilizációt a fejlődéssel, haladással kapcsolja össze, a fejlettség magasabb fokaként definiálja. Ez az értelmezés a felvilágosodás projektumához, a newtoni-kartezianus világméphez, a lineáris fejlődési modellhez, az evolucionizmushoz, a tudomány kitüntetett szerepéhez kapcsolódik, s a civilizációt univerzális fogalomként értelmezi. Mindez összekapcsolva a német civilizációértelmezéssel eredményezi az anyagi-technikai civilizáció fogalmát, amely bizonyos szempontból a nyugati civilizációra joggal alkalmazható. A látszólagos pozitív konnotáció mögött ugyanakkor Európa-centrikus szemléletmód húzódik, amely szerint az európai, nyugati fejlődésben gyökerező modernitás maga a globális civilizáció, értékei egyetemes értékek, amelyek a világ minden részén érvényesek. Ez a felfogás a kolonizáció időszakában gyökerezik. Ez az értelmezés nem segíti elő az Európán kívüli társadalmak fejlődési sajátosságainak a jobb megértését, ráadásul hierarchikus rendet tételez különböző népcsoportok, különböző kultúrák között.

Sokan épp ezért nem szívesen alkalmazzák az „egyes számú” civilizációértelmezést. A modernitás, a nyugati civilizáció ugyanis nem maga a civilizáció, hanem egy civilizáció, még ha jelenleg kétségkívül a domináns, hegemon civilizáció is. Mellette ugyanakkor más civilizációk is léteznek. „Többes számú” értelmezésben a civilizációt a kultúrától térbeni és időbeli kiterjedtsége, nagysága, „dimenziója” különbözteti meg. A civilizáció a legnagyobb, kulturális szempontból még összetartozó egység. A civilizációk sajátosságát az őket alkotó kultúrák egységes rendszerbe szerveződésének elvei, történelmi korokat átívelő fejlődésük adja. A civilizációk (és a kultúrák) egyfajta specifikumot kölcsönöznek az általuk behatárolt földrajzi régióknak, egyúttal megkülönböztetvén azt más civilizációktól.

Globalizációértelmezések

Rendkívül összetett, különbözőképpen megítélhető és értelmezhető a globalizáció fogalma is, amelynek nincs egységesen elfogadott definíciója. „A globalizáció... határai nem világosak, összetevői és multidimenzionális jellege még nem kellőképpen feltárt.”¹² Erre utal már maga a szóhasználat is: a globalizáció mellett – helyett – sokan a globalizmus, illetve globalitás kifejezéseket használják. Magunk a legtalálóbbnak – és témánk szerint a leghasználhatóbbnak – Anthony McGrew meghatározását tartjuk, aki szerint a globalizáció azokat a folyamatokat jelenti, amelyek révén a világ egyik részén történő tevékenységeknek, döntéseknek és eseményeknek komoly következményei vannak a világ

más részein élő egyénekre és közösségekre nézve, azokat az áramlásokat, amelyek áthatolnak az országhatárokon s amelyek a világot összefüggő rendszerre integrálják.¹³ Anthony Giddens és David Harvey fogalmazza meg a legplasztikusabban a globalizáció egyik legfontosabb sajátosságát: az „tér-idő konvergenciát”¹⁴, illetve az „idő-tér összesűrűsödését”¹⁵.

A globalizáció imént jelzett aspektusai gyakorolják a legerőteljesebb hatást azokra a kulturális csoportidentitásokra, amelyek a globalizálódó világ civilizációs-kulturális megosztottságát, a civilizációk és a kultúrák közötti viszonyt alapvetően befolyásolják.

Nincs egyetértés abban a kérdésben, milyen időponthoz vagy időszakhoz köthető a globalizáció folyamatának keletkezése, illetve felgyorsulása,

– vannak, akik a globalizációt *premodern gyökerezettségűnek*, már a modernitás előtti időszak velejárójának tartják;

– mások a globalizációt egyértelműen a *modernitáshoz*, a *kapitalizálódáshoz* kötik (Wallerstein);

– újabban egyre több olyan véleménnyel találkozhatunk, amely szerint a globalizáció lényegileg *posztmodern* jelenség.

A globalizáció a különböző értelmezések szerint következmény (a modernitás következménye), feltétel (a modernizáció feltétele), elérendő kívánatos állapot, illetve egy önmagát erősítő folyamat. Egy sor olyan fogalom, kifejezés van, amelyet a különböző teoretikusok a globalizációhoz rendelnek, azzal együtt (avagy helyette) emlegetnek: univerzalizáció, homogenizáció, nemzetköziesedés, interdependencia stb.

A globalizációnak – akárhogy is értelmezzük és ha el is fogadjuk, hogy meghatározóan a gazdaságban és az információs/kommunikációs szférában végbemenő folyamatokat jelöli – lényegében minden szférára kiterjedő konzekvenciái vannak. Ezek közül mi most meghatározóan a globalizáció és a civilizáció/kultúra kapcsolatrendszerével, a kettő kölcsönhatásaival foglalkozunk, mégpedig a kilencvenes évek nemzetközi rendszerének viszonylatában. A címben feltett – természetesen szimbolikus – kérdésre keressük a választ: „globalizáció avagy civilizációk és kultúrák harca”? Ezt tesszük annál is inkább, mert sokan a globalizációt elsősorban és meghatározóan a *gazdasági* (illetve esetleg a *politikai*) szférában végbemenő folyamatnak tartják, amelynek egyik központi eleme a *technikai fejlődés*: „a globalizáció gazdasági és politikai struktúrák és folyamatok összessége”.¹⁶ Jeffrey Sachs szerint a globalizáció négy fő aspektusa a kereskedelem, a pénzügyek, illetve a termelés globalizálódása, valamint a gazdasági intézmények fokozódó harmonizációja.¹⁷ A magyar nyelvű szakirodalomban is a globalizálódás gazdasági-pénzügyi oldala kap (gyakorta kizárólagos) figyelmet.¹⁸

De vajon hogyan hat a globalizáció a kulturális szférára? És viszont: hogyan hat a kultúra a globalizációra? A posztindusztriális társadalom teóriáját kidolgozó *Daniel Bell* szerint a mai társadalmak három, jól megkülönböztethető, különböző rendezőelvek alapján szerveződő szférából állnak. Ezek a technikai-gazdasági struktúra, a politika-

közigazgatás és a kultúra. E három szféra működése nincs összhangban egymással, s ez a fő oka a kapitalizmus ellentmondásainak. A modernításban a civilizáció legdinamikusabb komponensévé a kultúra vált, a kultúrában viszont a változásnak – eltérően a másik két szférától – nincs meghatározott ritmusa, elve.¹⁹

Információs társadalom és kulturális szeparatizmusok

A globalizáció hívei és apológéái az elmúlt évtizedek objektív folyamataiból indulnak ki. Mindenekelőtt a példátlan technikai fejlődésnek köszönhetően két területen, két szférában mentek végre viharos változások: az információ/kommunikáció, illetve a gazdaság területén.

A kilencvenes évek már kétségkívül a Daniel Bell-féle posztindusztriális társadalom, avagy az újabban használt kifejezéssel az információs társadalom világa, amely más minőségű szerveződéseket, „más halmazállapotú társadalmat”²⁰ jelent, amely „lehetővé teszi azt, hogy az emberek földrajzi elhelyezkedéstől és sok más, korábban erős korlátozó tényezőktől majdnem függetlenül, csak a célra törekvően szerveződjenek”. A technológia példátlan ütemű fejlődése teszi lehetővé „az ipari társadalom információs társadalommá alakulását”.²¹ A szakirodalom a világtörténelem harmadik nagy forradalmáról²², az „információs forradalomról” mint „harmadik ipari forradalomról”²³ beszél. Az ember szinte szédülten olvas az „információs szupersztrádáról”, arról, hogy a Gutenberg-galaxis átnő a Neumann-univerzumba²⁴, az „ideologikus racionalitást” felváltó „új racionalitásról” ami „új felvilágosodást” jelent²⁵, az „infokommunikáción alapuló intellektuális társadalomba történő átmenetről”²⁶, a kibertérről és a virtuális realitásról, a Tofflerék „harmadik hullámáról”, amellyel kezdetét vette „az új, füstkorszak utáni civilizáció kialakulása”²⁷, az „első természettel”, vagyis a „természeti bioszférával” és a „második természettel”, vagyis az „ipari technoszférával” együtt élő, azoktól mégis különböző „harmadik természetről” vagyis a „kiberszféra/teleszféráról”²⁸.

Ezek a hatalmas léptékű változások – párosulva a nyolcvanas-kilencvenes évtized fordulójának történelmi változásaival, amelyek a kétpólusú nemzetközi rendszer szét-hullását eredményezték – a teoretikusok egy részére is mély hatást gyakoroltak. Francis Fukuyama jól ismert tézise szerint a fejlődés, a modern természettudomány azonos társadalmi változásokat okoz a különböző kultúrákban, mégpedig a liberális demokrácia és a piacgazdaság meghonosodását. Elérésükkel és univerzálissá válásukkal véget ér az „egyetlen, összefüggő és következetes fejlődési folyamatként értelmezett történelem”. Az utóbbi évszázadokban egy sajátos világkultúra keletkezett „a technika ösztönözte gazdasági növekedés s az eléréséhez és fenntartásához szükséges kapitalista társadalmi viszonyok mint középpont körül”.²⁹ Jeffrey Sachs határozottan tagadja, hogy a történelmi feltételek, illetve sajátos kulturális viszonyok befolyásolnák a piaci fejlődés modelljeinek, intézményrendszerének kialakulását. „Nem a »neoliberális elmélet«, hanem a

kultúraközpontú megközelítés alapul történelmi tévedésen.” Szerinte a modern kapitalizmus alapintézményei nem kultúraspecifikusak, az pedig tény, hogy gyakorlatilag a világ valamennyi kormánya csatlakozni kíván a nemzetközi rendszerhez. A kilencvenes évek, pontosabban az eltelt 15 év „kapitalista forradalma” nyomán első ízben csaknem az egész világra kiterjedő globális kapitalista gazdaság jött létre.³⁰ Ennek a korszaknak az a sajátossága, hogy a világ szegényebb nemzetei a kereskedelem, a pénzügyek és a termelés globális rendszerébe sokkal inkább partnerként és piaci résztvevőként kapcsolódtak be, mintsem egyoldalú függő résztvevőként.³¹

A globalizáció, a kapitalista forradalom, a liberális demokrácia győzelme, az információs társadalom létrejötte, a technika rendkívüli fejlődése, az „információs szupersztráda” következtében a világ egészét ért pozitív hatások és változások által kiváltott, már-már euforikus hangulatból a Bangemann-jelentés egy mondata zökkenti ki az embert: „A legnagyobb kockázatot a tulajdonosok és nélkülözők két részre osztott társadalmának kialakulása jelenti, amelyben csak a lakosság egy része tud hozzáférfni az új technológiához.”³² Mindehhez járulnak azok a különösen a kilencvenes évek közepétől érzékelhető zavarok, amelyek a „globális kapitalizmus” működésében tapasztalhatók. A mexikói, a délkelet-ázsiai, majd most különösen az orosz válság sokakat hirtelen avagy fokozatosan ráébresztett arra, hogy a kapitalizmus egyeduralkodóvá válása egyáltalán nem oldotta meg automatikusan a létező problémákat – még csak nem is csökkentette azokat –, illetve gazdasági, technikai, pénzügyi és egyéb kérdésekről is beszélvén egyre többször ütközünk bele a kultúra kategóriájába. Kulturális szempontok figyelembevétele nélkül, úgy tűnik, a globális kapitalizmust fenyegető avagy a globalizációból következő veszélyek sem háríthatók el.

Min alapulnak az „ellentábor” érvei? Az elmúlt időszak egyáltalán nem csupán a technikai-gazdasági fejlődés korszaka volt. A nemzetközi rendszerben a kilencvenes években egy sor olyan változás ment végbe, amely jelentősen „felértékelte” a globalizációval foglalkozó irodalom döntő része által meglehetősen elhanyagolt, általában teljesen figyelmen kívül hagyott kultúrát: kifejezett „kulturális konjunktúrának” lehetünk tanúi. Multikulturalizmus, etnicitás-etnopolitika, identitáspolitika, kisebbségi politika, a vallások vagy a nacionalizmus „reneszánsza”: csupa olyan jelenség, amelyek csakis a kultúra felől értelmezhetők. Az európai, a „nyugati” civilizáció talaján kifejlődött modernitás válsága, retraditionalizáció felőli, illetve posztmodern kritikája, a West-Rest dichotómia háttérben civilizációs-kulturális motivációk húzódnak. A vesztfáliai típusú nemzetközi rendszer eróziója, az államok szerepének csökkenése és ezzel párhuzamosan különböző egyéb aktorok szerepének növekedése nagyrészt ugyancsak kulturális jelenség, hiszen a kultúra, a kulturális identitás meghatározására és kifejezésre juttatására törekvés mozgatja – akár posztmodern, akár premodern alapokon – az állammal szemben mind nagyobb szerepre szert tevő csoportokat, közösségeket.

Már a magyar olvasók többsége is jól ismeri a Harvard-professzor Samuel P. Huntington „civilizációs paradigmáját”, amely szerint a hidegháború után a globális politika multicivilizációssá vált, s az első számú konfliktusforrássá a civilizációk közötti törésvonalak váltak.³³ A „két civilizációban és a velük együtt járó civilizációs konfliktusokban élő” szíriai származású, több évtizede Németországban oktató és kutató Bassam Tibi álláspontja sok ponton egyezik Huntingtonéval. Alapvető tézise az, hogy a XXI. századba való átmenet történelmi trendje civilizációs konfliktusok formájában fejeződik ki. Ezek azonban nem csupán a nyugati hegemonia elleni lázadás formájában jelennek meg, hanem elsősorban a „modern” és a „premodern” közötti konfliktus formáját öltik, amennyiben a modern tudományos-technikai „globális civilizáció” áll szemben a nem nyugati premodern civilizációkkal. Tibi szerint az alapvetően nyugati meghatározottságú globális civilizáció mindenekelőtt a gazdaságot, a politikumot és a médiát öleli fel, s ellene láznak a nem nyugati, premodern civilizációk. A nemzetközi rendszer legnagyobb ellentmondását a strukturális globalizáció és a kulturális fragmentáció egyidejűségében látja.³⁴ Egyet kell értsünk ezzel a kijelentéssel, hiszen a felerősödött szecesszionista, szeparatista mozgalmak, a nemzetközi rendszer fragmentáltságának növekedéséhez vezető törekvések hátterében nagy többségében nacionalista, illetve etnicista – vagyis kulturális indíttatású – folyamatok húzódnak, amelyek mind erőteljesebben befolyásolják a külpolitikát.³⁵

„Glokalizáció” és „fragmegráció”

A dolgozat címében megfogalmazott kérdésben látszólag két, egymással ellentétes, egymást kölcsönösen kizáró folyamat húzódik, mivel a „civilizációk harca” immanensen a globalizáció (legalábbis látszólagos) ellentétét, a lokalizációt, a fragmentációt, a civilizációk (és kultúrák) elkülönülését tételezi. A bevezetőben felsoroltuk azokat a hasonló, látszólagos ellentétpárokat, azokat az egymással első pillantásra legalábbis ellentéteknek tűnő folyamatokat, amelyek egyidejű erősödése jellemzi a kilencvenes éveket, amelyek valamilyen módon a globalizáció-lokalizáció ellentétpár szinonimái, pontosabban a globalizáció és lokalizáció folyamatainak velejárói. De vajon valóban egymást kizáró ellentétpárokról van szó? A kérdésre egyértelmű nemmel válaszolhatunk. Sokan a globalizáció túlértékelése, illetve leegyszerűsített értelmezése, az univerzalizációval való téves azonosítása miatt becsülik le a vele (látszólag legalábbis) ellentétes irányú folyamatokat, a civilizációs-kulturális lokalizációt, illetve fragmentációt, sőt eleve szükségtelennek vélik a civilizáció és a kultúra szerepének vizsgálatát a nemzetközi rendszerben.

A globalizáció és a lokalizáció azonban egy időben, egymással párhuzamosan, nagyjából azonos intenzitással, egymással szoros kölcsönhatásban, egymással összefonódva folyik, s ahogy James Rosenau megjegyzi, az őket mozgató dinamika az emberi te-

vékenység különböző szféráiban fellelhető, a politikaiban, a gazdaságiban, a kulturálisban és a szociálisban, sőt látszólagos paradoxonként maga a lokalizációs folyamat is globalizálódik!³⁶ A lokalizáció egyik motiváló tényezője a globalizáció, s a lokalizáció egyfajta válasz a globalizáció kihívásaira, az identitás globalizáció általi fenyegettségére. Rosenau több példát is hoz arra, hogy maga a lokalizáció globalizációs folyamat: ha egy ország válaszul hasonló lépésekre kereskedelmi korlátokat emel, ez gyorsan „tovaterjedhet”, hasonló hatással járhatnak az autonómiatörekvések stb. Fennáll ugyanakkor az a paradoxon, hogy minél többen lépnek fel a globalizáció ellen lokalizációs törekvésekkel, ez az egész rendszer szintjén – mint globalizálódó lokalizáció – az uniformizációs folyamatokat gyorsítja!

Rosenau bevezeti a rendkívül találó „fragmegráció” kategóriáját, ami az integráció és a fragmentáció interakciójára utal³⁷, pontosabban azokat a területeket fedi le, ahol az integráció és a fragmentáció oksági kapcsolatban állnak egymással. Az „egyenlőtlen fragmegráció” (uneven fragmentation) kifejezés arra utal, hogy jóllehet az integráció és a fragmentáció, a globalizáció és a lokalizáció egymást kölcsönösen áthatják, illetve befolyásolják, ennek foka és mértéke mindig az adott helyzettől függően változik, s a kölcsönhatás majd mindig „egyenlőtlen”. Az integráció és a fragmentáció együtt él, és kölcsönösen hat egymásra, ez az együttélés azonban hol harmonikus, hol konfliktusokkal terhelt, egyáltalán nem nélkülözi az ellentmondásokat, ezek azonban nem antagonisztikusak.

Ezt vallja Roland Robertson is, aki a „glokalizáció” kategóriáját vezeti be. Több munkájában felhívja a figyelmet a globalizáció és a lokalizáció szoros kapcsolatára összefüggésben azzal, hogy a homogenizáció-heterogenizáció, illetve univerzalizmus-partikularizmus ellentétpárok valójában nem egymást kizáró, hanem egymással összefüggő, egyidejűleg jelentkező folyamatok. Ebben az összefüggésben a globalizáció „a partikularizmus univerzalizációjának és az univerzalizmus partikularizációjának egymásba fonódása”, illetve intézményesülése.³⁸ Még pontosabb kifejezésnek tartja a glokalizációt, ami jól tükrözi, hogy itt nem ellentétpárokról van szó. „A lokális a globális »mikroszintű« megnyilvánulása”. Robertson felhívja a figyelmet arra, hogy a hagyományosan értelmezett kultúrafelfogás mind kevésbé kielégítő, hiszen mind nagyobb azok száma, akikben több különböző kulturális sajátosság egyesül („halfies”).³⁹

Teljesen hasonló Stuart Hall álláspontja, aki a lokális és a globális kölcsönös egymásba fonódása miatt nem is tesz különbséget a kettő között. Hall szerint a globális valójában a partikularitáson, a partikuláris tereken, partikuláris etnicitásokon, partikuláris identitásokon keresztül nyilvánul meg, s egy „folytonos dialektika” jellemzi a lokális és a globális viszonyát.⁴⁰

A nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó elméletekben egyelőre csupán kevés olyan kísérlettel találkozhatunk, amelyik a diszciplínát erősen megosztó, a különböző irányzatok – mindenekelett a realizmus és a liberalizmus/idealizmus – közötti, a hideghá-

ború utáni nemzetközi rendszer megragadására irányuló vitában⁴¹ a másik fél kritikáján túlmenően a nemzetközi rendszer említett paradoxonját vizsgálná. Ezek közé tartozik Rosenau említett munkája vagy Stuart Kaufman tanulmánya⁴². Utóbbi a konszolidáció és fragmentáció közötti skálán vizsgálja különböző tényezők nemzetközi rendszerre gyakorolt hatását, mégpedig az elméletekben „megszokott” tényezőkön túlmenően a nacionalizmust, identitást vagy multikulturalizmust is bevonva az elemzésekbe. Még mindig többségben vannak ugyanakkor azok, akik vagy teljesen elvetik a „kulturalista” megközelítéseket, vagy legfeljebb csupán a realizmus kiegészítőjének tartják azokat.⁴³

Létezik-e globális vagy világgkultúra?

A nemzetközi rendszerben az utóbbi időkben végbemenő civilizációs-kulturális folyamatok a globalizációval ellentétes irányban hatnak: a lokalizációt, fragmentációt erősítik. Ennek látszólag ellentmond egy *globális vagy világgkultúra* léte. A globalizációval szorosán összefonódó információs és kommunikációs „forradalom” hatására ugyanis kialakult egy látszólag mind homogénebb „világgkultúra”. Egyes álláspontok szerint ez a globális kultúra az amerikai kultúra hegemoniájának, a „kulturális imperializmusnak” a következménye. („Coca-Cola kultúrájának”, „McDonaldization”-nak vagy „CocaColonization”-nak is nevezik.) Ez a „Coca-Cola-kultúra... meglehetősen anti-intellektuális, de legalábbis nyomorultul elhanyagolja annak a támogatását, amit hagyományosan... szellemi értékeknek nevezünk”.⁴⁴ „Ha ez a kultúra, akkor a pokolba vele!” jelenti ki határozottan John Lukács.⁴⁵

A globális- vagy világgkultúra létevel kapcsolatban azonban több ellenvetés is tehető.

– Az amerikai fogyasztói, illetve tömegkultúra a kultúrájának csak egy kis területét fedi le, a kultúrákat, civilizációkat viszont nem homogenizálja. Ezek ugyanis nagyrészt olyan technikák, amelyek magát a kultúrát komolyabban nem befolyásolják, illetve maguk idomulnak a különböző kultúrák normáihoz. A civilizációk és kultúrák közötti kommunikáció, interakciók az elmúlt időkben egyértelműen erősödtek, s gyakorta aszimmetrikus formát öltenek.

– Globális kultúra alatt sokan azt értik, amit a szakirodalom úgynevezett „harmadik kultúráknak” nevez⁴⁶, vagyis azokat a nemzetállamoktól független, társadalmakat keresztező „transzszocietális” gyakorlatokat, tudásmódokat, intézményeket, kultúrákat, amelyek a kultúra egészéhez, vagy akár egy tényleges „globális kultúrához” képest meglehetősen behatároltak.

– Bár vannak jelei egyfajta „posztmodern, kozmopolita kultúrájának”⁴⁷, amely alapvetően művi, kontextus nélküli, tértől és időtől független, technikai természetű múlt és történelem nélküli, egymástól független alkotóelemek elegye, a nemzetállamok még mindig komoly akadályát jelentik egyfajta igazi globális kultúra létrejöttének, inkább

csak „kulturális térségekről” (cultural areas) beszélhetünk, amelyek nem jelentenek egyelőre igazi kihívást a még meglehetősen kompakt nemzeti kultúrák számára.⁴⁸

– A globalizáció nyilvánvalóan nagymértékben hat a kultúrára is. A kapcsolatok, a kommunikáció intenzitásának rendkívüli megnövekedése a kultúrák szaporodó érintkezését, ütközését eredményezi, ennek nyomán pedig nő a konfliktusok lehetősége, az egyes kultúrák elhatárolódási törekvése, szándékuk különbözőségük, sajátosságaik markáns definiálására. A globalizáció változásai kiváltják a partikularizmus, lokalizáció, a különbség újrafelfedezését és újradefiniálását, ez pedig határokat szab a modernitás kulturálisan egységesítő, a kultúrát is globalizálni szándékozó törekvéseinek.

– „A lokalitás fokozódóan világméretű diskurzusa” nyomán kialakul egyfajta globális kultúra, ez azonban nem más, mint a kultúrák közötti kommunikatív és interakcionális kapcsolatrendszer, amely a kommunikációk és interakciók sokféle aszimmetrikus formáját foglalja magában.⁴⁹

Vannak, akik a kultúrák „hibridizációjáról” beszélnek, mint ami a globális kultúrát a kultúrák egyfajta „keverékeként” hozza létre, s magát a globalizációt is azonosnak veszik a „hibridizációval”. Eszerint a globalizáció jelenlegi szakaszát az különbözteti meg a korábbiaktól, hogy egyetlenegy formáció, szervezeti mód sem tud túlsúlyra, monopolhelyzetbe kerülni. A „strukturális hibridizáció” mindenféle kevert, egymást átható formák meglétét jelenti („félperiféria”, „félproletariátus”, premodernitás, modernitás és posztmodernitás együttélése és egymásra hatása stb.). A „hibridizáció” teoretikusai általában a kultúrát nem a hagyományos, „territoriális” értelemben értelmezik, hanem mint „transzlokális kultúrát”, amelyet a „kultúra deterritorializációjának” felgyorsulása hozott létre, pontosabban a *felgyorsult globalizáció és hibridizáció deterritorializálja a korábban territoriális kultúrát*. Első esetben a kultúra egy lokalizált tanulási folyamat eredményeként jön létre egy társadalomhoz vagy egy társadalmi csoport-hoz kapcsolódóan, eredendően endogén, organikus, egységes, etnicitáshoz és identitáshoz kötődő, a második esetben viszont a kultúra egy „általános emberi »szoftver«”, amely egy transzlokális tanulási folyamatban alakul ki, exogén, diffúz és heterogén, új etnicitáshoz és új identitáshoz kötődő. Ez az értelmezés emlékeztet az egyes és többes számú civilizációértelmezésekre, hiszen első esetben kultúrákról, a második esetben viszont kultúráról van szó.⁵⁰ A hibridizáció vagy a szinkretizmus posztmodern, poszt-strukturalista teoretikusai szerint valójában nem is multikulturalizmusról, hanem sokkal inkább interkulturalizmusról beszélhetünk.

Lényegében hasonló értelemben használatos a „kreolizáció”, bár egyes teoretikusai aláhúzzák, hogy itt nem is annyira kulturális, mint inkább szociális folyamatról van szó. A határookra tekintettel nem lévő nemzetközi áramlások (személyek, áru, pénz, technika, információ, eszmék stb.) különböző helyeken különféle sajátos konfigurációkat eredményeznek, a lokális, a regionális és a globális struktúrák keveredésével járnak. E keveredésekben a globális rendszer fragmentálódik, a lokális struktúrák globalizálódnak.

A kreolizáció egy sajátos, e keveredéseknek megfelelő szociális identitás. A kultúra pedig elsősorban jelentés, amely az identitáshoz kötődik.⁵¹

A „kreolizáció” vagy „hibridizáció” sem hoz létre azonban globális kultúrát, pontosabban a globális kultúra maga is kreolizált. Ebben az értelemben azonban alig találhatunk olyan kultúrát, amely maga is ne lenne – legalábbis valamilyen mértékben – kreolizált, vagyis ne legalább két vagy több forrásból származna.

A kulturális áramlások⁵² következményeként kétségkívül kialakulnak közvetítő funkciót betöltő „harmadik kultúrák”⁵³, ezek azonban egyáltalán nem csökkentik a lokális kultúrák szerepét. Egyes vélemények szerint kultúra egyes számban nem is létezik, csak is specifikus, történelmileg meghatározott, a benne élők számára erős emocionális konnotációjú partikuláris kultúrák vannak. Ezekhez a kultúrákhoz kötődik a kollektív kulturális identitás, mint az emberek közösségeit összetartó legfontosabb tényező, ugyanakkor globális identitás mint olyan aligha létezhet. A világ versengő kultúrákból áll, s ez kevés teret enged a globális kultúra számára.⁵⁴

A modern társadalmakban egyes intézmények, magatartásformák, technikák kétségkívül univerzalizálódnak, mégpedig elsősorban azok, amelyek a piacgazdasághoz, az állami bürokráciához vagy a fogyasztáshoz kötődnek. Létrejött az a „Davos-kultúra”⁵⁵, amelynek emberei meghatározó szerepet töltenek be a mai nemzetközi rendszerben, hiszen alapvető áttekintésük van az ott végbemenő fontosabb folyamatokról, ők uralják a nemzetközi szervezeteket s adják azt a modern technokrata réteget, amelyik gyakorlatilag kezeli, menedzseli a pénzügyi-gazdasági-technikai folyamatokat szerte a világon. Ennek a – nevezzük így -: technokrata-bürokrata rétegnek, „elitnek” az aránya a Nyugaton kívüli civilizációkban meglehetősen csekély a lakosság egészéhez viszonyítva, még ha befolyásuk meglehetősen nagy is. A tradicionális értékeket előtérbe állító civilizációkban érdemben nem ők azok, akik a civilizációt befolyásolják, inkább fordítva. Az „elnyugatiasodott” technokrata elitet az Európán kívüli világ sok régiójában a függetlenné válást közvetlenül követő évekhez képest háttérbe szorította az őket követő, s már a retraditionalizáció, indigenizáció céljait képviselő s a Nyugattal sok ponton szembeforduló „második generáció”.

A globalizáció egyik legszembetűnőbb velejáróját a határokra tekintettel nem lévő nemzetközi áramlások jelentik, amelyeknek komoly, minden szférára kiterjedő következményei vannak. Rosenau hat kategóriát említ, mégpedig a javak és szolgáltatások, az emberek, az eszmék és információk, a pénz, a normatív intézmények, valamint a viselkedésmódok és gyakorlatok nemzetközi áramlását.⁵⁶ Az egyik, a nemzetközi rendszerrel foglalkozó szociológiai szakirodalomban elterjedt csoportosítás ötféle „áramlást” s a nyomában kialakuló „tájképeket” különböztet meg: emberek („ethnoscapes”), technikák („technoscapes”), tőke-, illetve pénzügyi információk („finanscapes”), a médián keresztül információk („mediascapes”) és az eszmék, ideológiák („ideoscapes”) nemzetközi áramlását.⁵⁷ Vannak, akik még tovább mennek, amikor egyenesen „történe-

lem utáni áramlásokról” beszélnek, amelyek abban különböznek a korábban is létezett áramlásoktól, hogy intenzitásuk, sűrűségük, mértékük olyan dimenziókat ért el, ahol a mennyiség új minőségbe csapott át. Az új világrendet (new world order) mesterséges, művi „neovilágokból” álló rendek (neo-world orders) váltják fel. Benedict Anderson elképzelt közösségeken (imagined communities) alapuló nemzetállamok alkotta, a szuverenitás által meghatározott világrendjét a posztmodern, szuverenitástól mentes „globális technorégiók” által alkotott „neovilágrendek” váltják fel, amelyek nem elképzelt, hanem virtuális közösségeken, a globális áramlásokon alapulnak. Ebben a teóriában a nemzetállamok által adott történelmi térben gyakorolt reálpolitikát a szub- és szupranacionális kollektív szereplők történelem utáni „kibertérben” (cyberspace) gyakorolt hiperreál-politikája váltja fel.⁵⁸

A globalizáció hátrányai

A globalizáció hátrányai meglehetősen széles körűek s ha összevetjük ezeket a tagadhatatlan előnyökkel, nem biztos, hogy utóbbiak kerülnek túlsúlyba. A globalizáció veszteseinek a száma (legyen szó akár országokról, akár emberekről) vélhetőleg jelentősen meghaladja a nyertesek számát. Egyik legnagyobb hátrány (pontosabban fogalmazva: inkább veszély) az, hogy a globalizáció folyamatai (mindenekelőtt a gazdasági folyamatokról van szó) egyre inkább öngerjesztővé és ellenőrizhetetlenné válnak. A pénzügyi dereguláció beláthatatlan következményekkel járt: a spekulatív tőke mozgása olyan méreteket öltött, és olyan viharos sebességgel megy végbe, ami ezt a folyamatot teljességgel kiszámíthatatlanná és szabályozhatatlanná teszi. Másodpercek alatt milliárd dollárok jutnak a Föld egyik részéről a másikba („elektronikus pénz”), s igazából már a pénzpiac uralja a reálgazdaság szféráját és nem fordítva.⁵⁹ Nem a reálgazdasági folyamatok, hanem a várakozások, illetve a spekulánsok döntései határozzák meg egyre nagyobb mértékben egy-egy ország vagy régió gazdasági helyzetét (lásd az 1995-ös mexikói vagy az 1997-ben kirobbant délkelet-ázsiai válságot).

A globalizáció talán legnagyobb hátrányai a társadalmi viszonyokban érzékelhetők. Közel jár a valósághoz az a kijelentés, hogy „most van kibontakozóban a társadalom és a gazdaság szembenállásának világtörténelmi konfliktusa”.⁶⁰ A globalizáció differenciál és polarizál: nagymértékben növeli a társadalmakon belüli egyenlőtlenségeket, egy szűk „felső” réteg gazdagodását és a széles „alsó” rétegek szegényedését. Maga a globalizáció az első számú ellensége az úgynevezett jóléti államnak, hiszen szinte kikényszeríti a szociális kiadások radikális lefaragását, az állam és az állampolgárok közötti szociális szerződés felrúgását. A globalizáció uralta gazdaság első számú motíváló ereje a profitmaximalizálás és az ezzel szorosan összefüggő hatékonyság. Mindez alapvetően „karcsúsítással” – vagyis elbocsátásokkal, átszervezésekkel – érhető el. A munkanélküliek – jobb esetben a részmunkaidőben foglalkoztatottak – száma a fej-

lett országokban is növekvőben van, a jóléti állam válságáról pedig már régóta beszél a szakirodalom.

A globalizmus érvénye a látszattal és sokak vélekedésével ellentétben sem regionálisan, sem funkcionálisan nem nevezhető abszolútnak. Még azokban a szférákban is, amelyek látszólag teljes egészében globalizálódtak – mint a gazdaság vagy a kommunikáció – a világ egészét tekintve hatalmasak a „fehér foltok”, a globalizáció által le nem fedett területek. A globalizációból ki- és lemaradó térségek és emberek a marginalizáltak, periferizáltak, a tovább marginalizálódók és periferizálódók táborát növelik – s összességükben ők alkotják a Föld lakosságának többségét. Ez a helyzet óhatatlanul robbanásveszélyes és konfliktusokkal terhelt.

A globalizmus, a globalizáció teoretikusai általában csak a globalizáció előnyeivel foglalkoznak. Kevés kivétellel nem vesznek azonban arról tudomást, hogy a fejlett világon kívüli régiók a globalizációnak általában csak a hátrányaival találkoznak, hiszen fejlettségük, adottságaik, sajátosságaik, értékrendjük nem felel meg azoknak a követelményeknek, amelyek a globalizáció folyamatában való szerves részvételt, a globalizáció előnyeiből való részesedést eredményeznék. Fejlettségbeli és strukturális akadályok gátolják, hogy ezek az országok a határoktól mentes világban részt vevők versenytársai lehessenek. Az UNESCO és az ENSZ Javier Pérez de Cuéllar vezette Kultúra és Fejlődés Világbizottsága jelentésében pontosan fogalmaz, amikor megállapítja: „Maga a globalizáció is egyenlőtlen és aszimmetrikus folyamat. Nem csökkenti a világrendszer bizonytalanságát és erőtlenségét sem.”⁶¹ Nagyon fontos tényezőre mutat rá emellett Paul Kennedy, amikor aláhúzza, hogy a globalizáció folyamatában való részvételnek az is alapvető feltétele lenne, hogy „átalakítsák az uralkodó értékrendszereket a fejlődő világ számos társadalmában, mivel ezek ellentétesek a nyugati racionalizmus, tudományos vizsgálódás, jogelmélet és kapitalizmus normáival”.⁶²

A gazdaságban és az információs-kommunikációs szférában végbemenő globalizáció, a technikai-gazdasági modernizáció sajátos módon kulturális fragmentációval jár együtt. A korábbi felemás hatású modernizáció, az univerzalizmus igényével fellépő modernitás, a nemzetközi rendszer szintjén is erősödő egyenlőtlenségek és növekvő polarizálódás mind egyfajta fenyegetettségérzetet okoznak a nem nyugati régiókban, felerősítik a különbözőségi igényét, és miután nem csupán gazdaságilag, hanem identitásukban és méltóságukban is fenyegetve érzik magukat, a különbözőségi elsősorban civilizációs-kulturális síkon jut kifejezésre. Persze az emocionális megfontolások mögött nagyon is konkrét okok húzódnak. A nyugati civilizációhoz, a modernitáshoz kötődő racionális megalapozottságú technikai-gazdasági növekedés bizonyos kivételektől eltekintve nem csökkentette, hanem növelte a különbséget a centrum, illetve a periféria-félperiféria között. A nemzetközi rendszer perifériáján-félperifériáján elhelyezkedő nem nyugati civilizációk részint hagyományaik, eltérő sajátosságaik miatt, részint felismerően a Nyugat behozhatatlannak tűnő fölényét technikai-gazdasági-információs téren, a

civilizáció és kultúra fogalomrendszerében definiálják identitásukat, és próbálnak szembeszállni a nyugati technikai-gazdasági dominanciával. A centrumhoz, a hatalomhoz, a domináns erőhöz kötődő globalizációs-univerzalizációs törekvések általi fenyegetettség és veszélyeztetettség felerősíti a „szélek”, a „peremvidékek”, a perifériák és félperifériák, a marginalizált csoportok, kisebbségek centrummal szembeni, lokális indíttatású, saját különbözőségüket hangsúlyozó mozgalmait.

A globalizáció nem szünteti meg a civilizációs konfliktusokat, de a civilizációs törésvonalakat sem tünteti el. Az információs-kommunikációs szférában végbemenő globalizáció például azt eredményezi, hogy a világ bármely pontján történő események azonnal nyomon követhetők mindenütt. Mivel a globalizálódott kommunikációt a Nyugat, mindenekelőtt az Egyesült Államok uralja, az események szelektálása, kommentálása és tálalása egyfajta értékrend szerint történik. A hírértékű események pedig általában a negatív töltetűek (háborúk, gyilkosságok, robbantások stb.), ahol előszeretettel hangsúlyozzák még az egzotikumot, a nyugati értékektől való eltéréseket. Mindez a nyugati közvéleményben sokszor erősen negatív képet fest a nem nyugati civilizációról. Másik oldalról viszont a nem nyugati civilizációk szegény, éhező tömegei látván azt nyugati jólétet és gazdagságot, amelyet a Dallas és más hasonló sorozatok közvetítenek, egyúttal összevetve azt saját kilátástalan helyzetükkel, gyakran a nyugati civilizáció ellen fordulnak s nativista, fundamentalista mozgalmakban keresnek menedéket.

A különböző konfliktusok hátterében egyre gyakrabban – legyen szó civilizációs, kulturális vagy egyéb „köntösben” megjelenő konfliktusról – a hatalmas egyenlőtlenségek húzódnak, amelyek világunkat megosztják. Ezek az egyenlőtlenségek pedig nem látszanak csökkenni a globalizáció folyamatának előrehaladtával sem. Paul Kennedy meglehetősen megdöbbentő demográfiai és egyéb adatokat idéz. A napjaink és 2025 közötti időszakban például a világon összességében várható népszaporulat 95 százaléka (!) a fejlődő országokra jut. Afrika lakossága 1950-ben az európainak a fele volt, 1985-ben utolérte Európát (480 millió fő), 2025-re pedig becslések szerint már háromszorosan meghaladja (1.58 milliárd, illetve 512 millió). A kilencvenes évek közepén a világon több mint 1 milliárd ember szegénységben él, ami konkrétan azt jelenti, hogy évi 370 dollárnál kisebb összegből kell megélnie.⁶³

Folytathatjuk a megdöbbentő adatok felsorolását, amelyek a globalizáció egy rendkívül ellentmondásos következményét, az egyenlőtlenségek növekedését támasztják alá. Ahogy az UNDP jelentése megállapítja: „A világ tovább polarizálódott, a szegények és a gazdagok közötti szakadék tovább szélesedett.”⁶⁴ Az eltelt három évtizedben az egyenlőtlenségek a világon a kétszeresére növekedtek. A kilencvenes évek elején a világ összlakosságán belül a leggazdagabb 20 százalék rendelkezett az összjövedelem 85 százalékaival (ez az arány 30 évvel korábban még „csak” 70 százalék volt), a legszegényebb 20 százalék pedig mindössze 1,7 százalékaival (a 30 évvel korábbi 2,3 százalékkal szemben).⁶⁵ Az ipari és a fejlődő országok közötti különbség az egy főre jutó jövedelem te-

rén 1960-ban 5700 \$, 1993-ban 15 400 \$ volt.⁶⁶ A világ államainak leggazdagabb ötöde bonyolítja a világkereskedelem 84,2 százalékát és rendelkezik a belföldi megtakarítások 85,5 százalékával.⁶⁷ A világ 447 milliárdosának tiszta vagyona – 1100 milliárd dollár – nagyobb, mint a világ népességének több mint a felét kitevő 3 milliárd ember össz-vagyona.⁶⁸ A világ gazdag és szegény országai közötti különbség az átlagos jövedelem terén a múlt század végén 9:1 volt, ma 60:1, vagyis egy, valamelyik fejlett országban élő átlagos család 60-szor gazdagabb, mint egy szegény országban élő átlagos család.⁶⁹ Nem véletlenül fogalmaz úgy Strobe Talbott, hogy évekkel a hidegháború után is két-pólusú világban élünk, csupán nem a Kelet és Nyugat között húzódó vasfüggöny a fő megosztó vonal, hanem a stabilitás és instabilitás, a prosperitás és szegénység közötti mélyülő szakadék.⁷⁰ A piacgazdaság és a liberális demokrácia győzelme sajátos módon nem hogy csökkentette volna, hanem növelte, illetve még jobban előtérbe állította a hatalmas vagyoni-jövedelmi különbségeket. (Az említett különbségek nem csupán régiók között, de régiókon, illetve országokon belül is nagymértékben növekedtek.)

Sokan reménykedtek (és reménykednek) abban, hogy az eliasi civilizációs folyamat, a civilizáció (egyes számban) előre haladása és fejlődése egyszer s mindenkorra megszünteti a civilizációs – vagyis a civilizációk (többes számban) közötti – konfliktusokat. A civilizáció (folyamata) – és a globalizáció ennek a folyamatnak a szerves része – azonban nemhogy nem szünteti meg a civilizációk közötti konfliktusokat, hanem maga is konfliktusba kerül a civilizációkkal. Tagadhatatlan ugyanis, hogy létezik egyfajta „globális civilizáció”, mégpedig a modern, tudományos-technikai civilizáció formájában, amely mindenekelett a gazdaságot, a politikumot, a kommunikációt-információt öleli fel.⁷¹ Ez a globális civilizáció két szempontból is „kulturásemlegesnek” tűnik. Egyrészt a globalizáció nem igazán kerítette hatalmába a kultúra szféráját, vagy csak igen korlátozottan és felemás módon (lásd a globális kultúra kapcsán elmondottakat), másfelől gazdasági-technikai jellege következtében látszólag értékesmentes, a modernizáció mozgatja, ezért sem kötődik specifikus kulturális értékekhez és normákhoz. Valójában azonban ez a civilizáció nem más, mint maga a modernitás, ami pedig azonos a magát univerzálisnak feltüntetni kívánó nyugati civilizációval. Ez a civilizáció azonban nem kis mértékben a globalizáció egyenlőtlenítő hatásai következtében szembekerült a nem nyugati civilizációkkal, amelyek egyre inkább kulturális alapon határozzák meg magukat, s az egyenlőtlenítő folyamatokhoz is egyre inkább kulturális motivációkat rendelnek.

Ahol a modernizáció sikeresen ment végbe (például a délkelet-ázsai társadalmakban), ez a saját kultúra, a saját értékek bázisán történt, s a gazdasági-technikai fejlődés, az elért sikerek nyomán megerősödött önbizalom még határozottabban és markánsabban juttatta kifejezésre a helyi sajátosságokat a Nyugattal szemben. Tudomásul kell venni, hogy a modernizáció nem feltétlenül jelenti a nyugati minták átvételét (ahogy Huntington is nyomatékosan aláhúzza: a modernizáció nem egyenlő a nyugatosítással),

ellenkezőleg: a modernizáció saját kulturális bázison is végbemehet, sőt: sikeres modernizáció csak saját kulturális bázison mehet végbe! Az ilyen módon értelmezett modernizáció, a technikai-gazdasági – ha úgy tetszik: az egyes számú – civilizáció nemhogy nem szünteti meg vagy teszi feleslegessé a többes számú civilizációkat, hanem éppen ellenkezőleg: megerősíti azok különbözőségét és kulturális sajátosságaik kifejeződését.

A modernizáció önmagában egy értéksemleges „technikai” kategória, amely – jönlhet a nyugati, racionális megalapozottságú civilizáció talaján bontakozott ki – szükség-szerűen minden civilizációban végbe kell, hogy menjen. A kulturális közeg ebből a szempontból segítheti vagy gátolhatja a modernizációt, a társadalom és gazdaság modernizálása kétségkívül visszahat a kultúrára és a civilizációs környezetre is, azonban a modernizáció semmiképpen nem univerzalizálja magukat a kultúrákat és a civilizációkat.

A modernizációval nem jár tehát automatikusan együtt a nyugati civilizáció értékeinek univerzalizálódása. Sokan hívták fel a figyelmet a „demokráciaparadoxonra”, illetve arra a „kettős mércére”, amit a Nyugat e téren alkalmaz. Előbbi arra utal, hogy például a Nyugat a nem nyugati civilizációkban is erőlteti a nyugati demokráciakoncepció, például a demokratikus választások alkalmazását. Felháborodik és antidemokratikus eszközök bevetését is támogatja viszont abban az esetben, ha demokratikus választások útján antidemokratikus, netán fundamentalista erők kerül(né)nek hatalomra (például Algéria). Ezzel függ össze a Nyugat által gyakran alkalmazott „kettős mérce”⁷², amikor érdekeiknek megfelelően alkalmazzák vagy nem alkalmazzák a nyugati civilizáció univerzálisnak tartott normáit (az emberi jogok számonkérése Kínától viszont számon nem kérése Szaúd-Arábiától, beavatkozás a szuverenitás megsértése miatt Kuwaitban viszont be nem avatkozás hasonló esetben számos más régióban stb.).

A globalizáció, a modernizáció, de még a modern társadalmak strukturális hasonlósága (amely általában csak a makroszintű mutatókban jelent hasonlóságot) sem jelenti a civilizációs-kulturális különbségek eltűnését!

Újjáéledő kulturális identitások

A nemzetközi rendszer „klasszikus” szereplői – az államok – mellett új szereplők sora jelent meg a nemzetközi szintéren, amelyek részint az államok „alatti”, részint az államok „feletti” szintet képviselik (etnikumok, vallási közösségek, különféle egyéb rendezőelv alapján szerveződött csoportok, NGO-k, transznacionális társaságok, nemzetközi szervezetek stb.). Ezek a nemzetközi rendszerben közvetlenül részt vevő szereplők mindinkább háttérbe szorítják az államokat. Az államok (nemzetállamok) eróziójával a teoretikusok zöme egyetért, sőt Paul Kennedy a nemzetállamot kifejezetten alkalmatlannak tartja az új körülmények kezelésére.⁷³ A nemzetközi rendszer immáron nem egy-

szerűen a (nemzet)államok rendszere, sokkal inkább jellemző rá a „plurilaterális” struktúra.⁷⁴

Hiba, illetve megtévesztő lenne azonban a nemzetállam végérvényes hanyatlásáról beszélni. A mai nemzetközi rendszerben számos folyamat éppenséggel a nemzetállam pozícióerősödése irányában hat s az újjáéledő identitások egy része is a nemzet, illetve nemzetállam körül szerveződik erőteljes nacionalista jelleggel. A teoretikusok álláspontja természetesen e kérdésben is megoszlik, pontosabban szólva egy valós folyamat más és más oldalait emelik ki. Paul Kennedy fent jelzett véleményével szemben Anthony Smith úgy véli, hogy „a modern világrend számára a nemzet és a nacionalizmus biztosítja az egyedüli reális, szociokulturális keretet”.⁷⁵ A legsokoldalúbbnak Joseph Nye érvelése tűnik, aki azt húzza alá, hogy a nemzetállam továbbra is a biztonság, identitás és prosperitás fő forrása, azonban hagyományos szerepe erőteljesen átalakulóban van, illetve bizonyos folyamatok irányítását, befolyásolását a jövőben sokkal inkább meg kell osztaniuk egyéb piaci és nonprofit intézményekkel.⁷⁶ Arthur Schlesinger a nemzetállam mint hatékony hatalmi központ további hanyatlását, viszont a nacionalizmus változatlanul tovább tartó virágzását prognosztizálja.⁷⁷ A pontos értékelést nehezíti, hogy a globalizáció, illetve a vele látszólag ellentétes fragmentáció egyidejűleg erodálja a nemzetállamot, s a szakirodalom nem véletlenül alkalmazza egyre gyakrabban a Robert Jackson által használt „kvázi állam” kifejezést⁷⁸. Egyes szerzők meglehetősen ironikusnak találják, hogy egyfelől a globalizáció kora komoly kihívást jelent a nemzetállam számára, másfelől viszont továbbra is az államoktól függ, vajon kiaknázzák avagy elfecsérik a globalizációból eredő lehetőségeket.⁷⁹

Az államok szerepének csökkenése és vele párhuzamosan különböző csoportok, közösségek – vagyis tulajdonképpen a kultúra, hiszen ezeket a közösségeket a kulturális csoportidentitások felerősödése jellemzi – szerepének növekedése hátterében eltérő „posztmodern” és „premodern” motivációk húzódnak a világ „fejlett” („ipari”, „északi”, „gazdag” stb.), illetve „fejlődő” („elmaradott”, „déli”, „szegény” stb.) országaiban, régióiban. A „fejlett” régiókban a jóléti állam, illetve a modernitás válságjelenségei egyfelől, a demokráciafelfogás változásai és a kisebbségi „szubkultúrák” felerősödött legitimációs, illetve identitáskeresési igényei másfelől „posztmodern” felhangokkal növelték meg a csoportok, közösségek állammal szembeni jelentőségét. A „fejlődő” perifériás – és általában a félperifériás – térségekben a modernitás és a modernizáció felemás és ellentmondásos hatásai, a „tradicionális” értékek és az identitás fenyegetettsége s az állami akarat hiánya, illetve az állam képtelensége ezek védelmére „premodern” vagy nativista bázison helyezte a helyi, „hagyományos” értékeket megvédeni képesnek tűnő vallási, etnikai, törzsi vagy egyéb – kulturális – közösségeket és csoportokat az állam elé. Természetesen még az elemzés szintjén sem lehet mereven elkülöníteni egymástól a fejlett és a fejlődő régiókban végbemenő folyamatokat, hiszen például a demokratizálás iránti fokozódó igény nem csupán a fejlett, hanem a fejlődő térségekben is erő-

teljesen jelentkezett (még ha a különböző demokráciaértelmezésekben mutatkoznak is sokszor nem is jelentéktelen különbségek), s komoly hiba lenne a perifériákon és félperifériákon a csoportok, közösségek, kisebbségek markáns, a nemzetközi rendszer szintjén is érzékelhető és a nemzetközi rendszer folyamatait erőteljesen befolyásoló előretörését kizárólag „premodern” tényezőknek tulajdonítani!

A globalizáció folyamata meglehetősen ellentmondásosan hat a kulturális csoport-identitásokra, köztük is az egyik legjelentősebb nemzeti identitásra. A nemzetállam említett eróziója eleve bomlasztja a nemzeti identitást, s ezt a folyamatot erősíti fel a tömeg-, illetve fogyasztói kultúra terén tagadhatatlanul megnyilvánuló globalizációs, illetve homogenizációs folyamat. A nemzeti identitás gyengül, széttöredezik, fokozódik a nemzeti kultúrák sebezhetősége, külső hatásokkal szembeni védtelensége, ugyanakkor az említett nemzetek „feletti” és „alatti” szereplőkhöz kötődő kulturális csoport-identitások erősödnek.

A modernizáció, pontosabban maga a modernitás eleve számottevő változásokat eredményez az identitásokban. A nagymértékű áramlások, a modern társadalmi strukturálódás és más tényezők következtében a korábbi koherens, szilárd határokkal rendelkező identitások törékennyé, képlékennyé, instabillá válnak, különösen a modern társadalmat az úgynevezett többes vagy többszörös identitások kialakulása jellemzi.⁸⁰

A globalizáció ezzel ellentétes irányú folyamatot is indukál: a fenyegetettség, kiszolgáltatottság hatására felerősödik a globalizációval való szembenállás, a globalizáció folyamatával való erőteljes szembefordulás, ami viszont a nemzeti, illetve más lokális, partikuláris, nativista csoportidentitások megerősödését eredményezi. Egyetértünk ugyanakkor azzal az állásponttal, hogy a globalizáció nem egyszerűen lerombolja a nemzeti, a lokális identitásokat, hanem párhuzamosan új globális és új lokális identitásokat hoz létre.⁸¹

A globalizáció ellenében felerősödő nemzeti identitás háttérben paradox módon nagyon is pragmatikus, gazdasági okok húzódnak meg. A gazdasági globalizáció folyamata ugyanis amellet, hogy határozottan uniformizálja a gazdaságot, minimálisra csökkenti azoknak az eszközöknek a szerepét, pontosabban a hatékonyságát (például adó- és kamatláb-politika), amelyekkel az egyes államok saját nemzetgazdaságaik folyamatait, alakulását befolyásolhatják. A nemzetgazdaságok egyre inkább kiszolgáltatottak a gazdasági globalizáció folyamatának. Szinte természetes az ellenreakció: a globalizáció ellenében felerősödő renacionalizáció, a protekcionizmus, a (nemzet)gazdasági érdekek fokozódó védelme. A nemzeti identitás erősödését a kulturális érvek mellett gazdasági érvek is támogatják.

Az elmúlt években az identitások reneszánszának, reaktivizálódásának lehetünk tanúi. „Premodern” és „posztmodern” identitások sora éledt újjá, illetve erősödött meg rendkívül látványosan, köztük olyanok, amelyek korábban már véglegesen eltűnni látszottak a nemzeti-állami, illetve bizonyos modern társadalmi identitások keretei között.

Etnikai, törzsi, faji, vallási, nemi identitások állnak szemben egymással, némelyek – mint a modern társadalmak szubkulturális identitásai – viszonylag „békésen”, mások többé-kevésbé erőszakosan. Az eltérő identitású közösségek konfrontálódásának új vonása, hogy az egyéb eredetű (szociális, gazdasági, politikai) ellentmondások és ellentétek mind gyakrabban kulturális szembenállás, etnikai, vallási, nyelvi stb. ellentétek formáját öltik a centrumban (katolikus-protestáns „hitvita” Észak-Írországban, baszk szeparatizmus stb.), a félperiférián (muszlim-szerb-horvát konfrontáció⁸² stb.) és a periférián egyaránt.

Multikulturalizmus, etnicitás

A kilencvenes évek nemzetközi rendszerének egyik meghatározó jellegzetessége a *multikulturalizmus* szerepének számottevő megnövekedése. A szakirodalom a multikulturalizmust általában a posztmodernhez (posztmodernizmushoz) köti, mint ami szervesen következik a „nagy elbeszélések” iránti bizalmatlanságból, az univerzalizmussal szemben a különbség, a „mátság” hangsúlyozásából. A multikulturalizmus először az Egyesült Államokban, tudományos formában az amerikai egyetemeken jelent meg – nem véletlenül nevezi a posztmodernizmussal foglalkozó terjedelmes antológia elsősorban oktatási programnak⁸³ –, szoros összefüggésben a hatvanas évektől erősödő „szabadságtörekvésekkel” a feketék, a nők és egyéb etnikai, társadalmi, vallási stb. csoportok, „kisebbségek” részéről. Az akadémiai szférában egyfelől heves vita bontakozott ki a kérdésről (egyebek mellett a „faji” vagy „etnikai” kategóriák alkalmazhatóságáról), másfelől megjelentek az oktatásban és kutatásban különféle, általában a „kulturális tanulmányok” (Cultural Studies) új diszciplínájához tartozó „tanulmányok” (Women’s Studies, Gender Studies, Black Studies stb.).

Jóllehet új néven – multikulturalizmus –, azonban korántsem új fogalomról van szó. Az Egyesült Államokban évtizedek óta vita folyik az amerikai társadalom jellegéről az amerikanizáció, az asszimiláció, az „olvasztótégely” (melting pot) teoretikusai, illetve a „kulturális pluralizmus”, az etnikai pluralizmus hívei között.⁸⁴ A kulturális pluralizmus hívei szerint „a demokrácia nem a különbségek eltörlését, hanem épp e különbségek kibontását és megőrzését jelenti”⁸⁵, ezért a különböző etnikumok kultúrájának megőrzésére kell törekedni.

A nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján végbement események, a kétpólusú nemzetközi rendszer szétesése nyomán felgyorsult fragmentációs-dezintegrációs tendenciák „felértékelték” és új megvilágításba helyezték a multikulturalizmus kategóriáját. A multikulturalizmus ugyanis mind jobban behatolva a politikai szférába a hidegháború utáni nemzetközi rendszer egyik meghatározó kategóriájává vált. Ennek is tulajdonítható, hogy a kultúra – mint említettük – napjaink nemzetközi rendszerében kiemel-

kedően fontos szerepet tölt be. Egyes vélemények szerint az „új politika” lépései nagyrészt – ha nem kizárólag – a kultúrára vonatkoznak.⁸⁶

A multikulturalizmus előtérbe kerülése együtt járt, szinte elválaszthatatlanul összefonódott az *etnicitás* és az *etnopolitika* szerepének rendkívül erőteljes megnövekedésével. Az etnikai-nemzetiségi kérdés természetesen jelen volt az elmúlt évtizedek nemzetközi rendszerében is. Az elmúlt évek új vonása e téren mindenekelőtt az, hogy az etnikai kérdés elemi erővel robbant ki Közép- és Kelet-Európában, terjedni látszik a nyugati világ országaiban is, hevesebbé, kibékíthetetlenné vált az etnikai konfliktusok jelentős része, az etnizáló szemléletmód, az etnopolitika pedig – amely a társadalmakat egyre inkább etnikai választóvonalak mentén tagolja – kezdi áthatni sok ország hivatalos állampolitikáját.

„Közhelyes megállapítás, hogy az etnicitás kulturális jelenség.”⁸⁷ „Az etnicitás a kulturális különbségek társadalmi szerveződése.”⁸⁸ „A legtöbb, magát etnikai ismérvekkel meghatározó csoport identitásának központi eleme a kultúra.”⁸⁹ Ezekkel az idézetekkel pusztán azt kívántuk aláhúzni, hogy a kultúra elmúlt években tapasztalható rendkívüli mértékű szerepnövekedésében központi tényező az etnicitás. Nem kívánjuk azt a hibát elkövetni, amelyet Huntingtonnak tulajdonít – valójában nem sok alappal – egy kritikusa, nevezetesen hogy a kulturális értékeket kizárólag az etnikai identitással köti össze⁹⁰. Úgy gondoljuk ugyanakkor, hogy az elmúlt évek fejleményei éppenséggel azt a megállapítást kezdték ki, hogy „a nemzetközi politika elsődleges kulturális egysége továbbra is a nemzet marad”.⁹¹

Nem kívánunk arra vállalkozni, hogy definiáljuk az etnikum (etnikai közösség), a nemzetiség, vagy különösen a nemzet sokat vitatott (és „veszedelmes”⁹²) fogalmát. A szakirodalomban egységesen elfogadott, konszenzusos definíciók nem léteznek (találón beszél Tóth Károly a nemzet értelmezése körül kialakult „fogalmi labirintusról”⁹³, Jászi Oszkár „a fogalmak zavaros tömegéről”, illetve a „nép”, a „nemzet”, a „nemzetiség” meghatározásainak „kaleidoszkopikus váltakozásairól”⁹⁴, Gombár Csaba „definíciók kavalkádjáról”⁹⁵), s sokan e fogalmakat – különösen jelzőként, mégpedig általában a „kisebbségek” szó jelzőjeként (nemzeti, nemzetiségi, illetve etnikai kisebbségek) – ugyanabban az értelemben használják. Osztyuk Romsics Ignác véleményét, miszerint egyetlen fogalmak keresése helyett célszerűbb regisztrálni a különböző típusokat, illetve különböző felfogásokat.⁹⁶ Mégis idézzük a kérdéskör egyik neves teoretikusa, Anthony D. Smith meghatározását, amely bár bizonyos pontokon vitatható, témánk szempontjából néhány lényegi momentumra mutat rá. Eszerint az etnikai közösség vagy etnikum „saját hazára jogot formáló és közös eredetmítosszal, történelmi emlékezettel és saját kultúrával rendelkező, egyedi elnevezésű embercsoport”.⁹⁷ (Egyebütt a szerző jelzi, hogy hazán „történelmi területet” ért.) Az etnikai közösségek két lényegi jellemzője tehát a kulturális közösség – és tegyük hozzá: az ezt kifejező kulturális csoportidentitás –, illetve egy adott terület vagy tér, amelyen az etnikum mindennapi éle-

te bonyolódik. Az etnikai konfliktusok, az etnikai tisztogatások egyik legfontosabb motivációja is a „tér” biztosítása, növelése (nyilván más etnikumok rovására), avagy „megtisztítása” más etnikumoktól. A „kulturát” és a „teret” emeli ki Smith a nemzet (mint „kulturális tárgy”) lényegi jellemzőiként is (természetesen más egyéb tényezők mellett) a nemzeti újjáéledésről szóló dolgozatában.⁹⁸

A nemzetek majd nemzetállamok kialakulásával végeredményben a nemzet kulturális és az állam politikai kategóriája egyesült a maga teljes ellentmondásosságában. Ettől kezdődően erősödött fel az állam, a politikum nemzetformáló törekvése, vagyis az államhatárok övezte területen egységes – kulturális értelemben is egységes – nemzet létrehozása. E folyamat mindenekelett a soknemzetiségű, különböző etnikumok által lakott államokban vezethet komoly konfliktusokhoz – és napjainkban a világ államainak több mint 90 százaléka ilyen!⁹⁹ Amennyiben pedig az etnicitás etnopolitikaként a hivatalos állampolitika szintjére emelkedik, az mérhetetlen veszélyeket rejt magában. „Az etnikai állam a politikai képzelet terméke; a valóságban nem létezik. (...) Az etnikai nemzet eszméje állandó háborús provokáció.”¹⁰⁰

Az etnopolitika, az etnicitás erősödése kétoldalú jelenség: nem kizárólag az államok, avagy a vezető politikai funkciókat birtokló etnikumok (a többségi etnikumok) részéről tapasztalható ilyen irányú törekvés, hanem a kisebbségi közösségek – gyakorta épp a többség részéről tapasztalható megnyilvánulások ellenreakciójaként vagy a többség által gyakorolt nyílt vagy burkolt kényszer hatására – maguk is mindinkább etnikai terminusokban határozzák meg saját magukat, illetve kísérlik meg saját helyzetük javítása céljából az etnopolitikát a hivatalos állampolitika szintjére emelni.

Az etnizáló szemléletmód, etnopolitika és etnokultúra előtérbe kerülése kétségkívül magában hordozza a rasszizmus, a „fajelmélet”, következőképpen a kulturális kibékíthetlenség – hiszen a különbségek „veleszületettek” – veszélyét.¹⁰¹ (Az aggodalom nem új. „A nemzetiségi kérdésben egyik legtöbb zavart okozó körülmény a faj fogalmának belekeveredése volt. A faj biológiai fogalmának a szociológiába való bevitele teljes abszurdum...” – vallotta 1912-ben Jászi Oszkár.¹⁰²) Hangsúlyozni kell azonban, hogy az etnocentrikusság és a rasszizmus két különböző dolog. Előbbi ugyanis nem tételez fel hierarchikus viszonyt az etnikumok között, még ha a saját etnikumot preferálja is más etnikumokkal szemben. Az etnocentrizmus, az etnicitás alapvetően kulturális kategória, míg a rasszizmus biológiai.¹⁰³ Komoly hiba lenne ugyanakkor a kulturális különbségeket csupán önmagukban, a társadalmi feltételrendszertől és beágyazottságtól elszakítva szemlélni. Mindegyik kulturális közösség részét képezi az államhatárok övezte társadalomnak, s például az etnikai közösségek tagjai az etnokulturális szervező elv mellett egyfajta társadalmi, állampolgársági (civil) szervező elv szerint is strukturálódnak. A kettő gyakorta keveredik, sokszor viszont párhuzamos. Sokan hívják fel a figyelmet arra, hogy a kulturálisan elkülönülő csoportok között általában komoly egyenlőtlenségek, a társadalmi struktúrában elfoglalt számottevő pozíciókülönbségek állnak fenn.

Immanuel Wallerstein a nemzetközi rendszer hatalmas egyenlőtlenségeit látja az egyik legnagyobb létező problémának.¹⁰⁴ Az etnopolitikai konfliktusok nemzetközileg elismert szakértője szerint minél nagyobb a verseny és minél nagyobbak az egyenlőtlenségek a heterogén társadalmak csoportjai között, annál hangsúlyosabb az etnikai identitás előtérbe kerülése, és annál valószínűbb nyílt konfliktusok kirobbanása.¹⁰⁵ Steinberg azt vallja, hogy „az etnikai értékek és változások társadalmi tényezőkkel magyarázhatók”, s az amerikai társadalmat elemezve arra a következtetésre jut, hogy az osztályegyenlőtlenségek, az osztálykülönbségek termelik újra az etnikai (a kulturális) határokat és különbségeket, s a pluralizmus nem csupán (nem is elsősorban) a tradíciók megőrzésétől függ.¹⁰⁶ Komoly dilemmát jelent az a kérdés is, hogy az etnicitás, a kulturális különbségek megőrzése vajon elősegíti-e az adott társadalomba való integrálódást, az adott társadalmi struktúrában való előrejutást, vagy éppen ellenkezőleg: gátolja azt.

Geokultúra

A geokultúra szerepe a kilencvenes években két szempontból is megnövekedett. Egyfelől a kétpólusú világrend szétesése utáni nemzetközi rendszerben kitüntetett szerephez jutott a kultúra és a civilizáció, mint a nemzetközi rendszer alapvető folyamatait nagymértékben meghatározó – legalábbis azonban jelentősen befolyásoló – kategóriák, másfelől pedig átértékelődött a térség, a tér kulturális jelentősége.

A politikum, a politikai cselekvés mindig valamilyen térséghez kötődik, a térség viszont egyúttal kulturális (avagy civilizációs) kategória is. Az összefüggés meg is fordítható, ugyanis nem csupán a térséghez rendelhető hozzá a kultúra, hanem a kultúrához is a térség. „A kultúra meghatározott földrajzi térséghez kötődik, ez a térség létezésének egyik nélkülözhetetlen eleme. (...) A kultúra elsődlegesen az emberek és a történelem által megmunkált, megszervezett földrajzi tér. Ezért vannak rendkívül időtálló kulturális határok, kulturális térségek.”¹⁰⁷

A globalizáció igen komoly hatást gyakorol a térre. A tér a globalizáció nyomán összeszűkül, a földrajzi távolságok lerövidülnek, a világ összezsugorodik. A termelés és a fogyasztás földrajzilag elkülönülnek egymástól, pontosabban a földrajzi térnek ebben a folyamatban egyre kisebb a szerepe és jelentősége. Az elektronikus kereskedelem, az elektronikus pénz, a „virtuális pénz”¹⁰⁸ létrehozta az „elektronikus világpiacot”¹⁰⁹ – milliárdok pillanatok alatt, a számítógép billentyűinek lenyomásával cserélnek gazdát, ráadásul teljességgel függetlenül termeléstől, befektetéstől vagy egyéb gazdasági tevékenységektől –, s a földrajzi teret egyre inkább felváltja a „kibertér”. A vesztfáliai, a nemzetállamra, a territoriális szuverenitásra és a határookra – a geográfiai térre – épülő nemzetközi rendszer eróziójához kétségkívül hozzájárul a globalizációval együtt járó deterritorializáció.

A nemzetközi rendszer kulturális terek hálózatából áll. E terekhez tényleges, illetve képzelt (imaginárius) közösségek tartoznak az utóbbi években határozottan erősödő kulturális csoportidentitásokkal. A rendszert – de magukat a tereket is – különböző törésvonalak hálózák át, amelyek mentén kisebb-nagyobb konfliktusok robbanhatnak (robbannak) ki. A rokon kulturális terek nagyobb kulturális egységekbe – civilizációkba – szerveződnek. A civilizációk között számottevőek a különbségek.

Eltérő a kulturális terekben a kultúrák „térerőssége”. Esetenként rendkívüli módon felerősödik a kulturális csoportidentitás intenzitása vagy támadó – offenzív –, vagy védekező – defenzív – szándékból. Az adott civilizációkhoz tartozó kultúrák térerőssége egymást felerősítve a civilizáció igen erőteljes kulturális kisugárzását eredményezheti – például az iszlám civilizáció esetében.

A geokultúra „geo” összetevőjének elemei – a *tér*, a *peremvidék*, a *határ* – nem csupán konkrét, földrajzi, hanem társadalmi összefüggésrendszerben is értelmezhetők és értelmezendők. A tér nem csupán azt a földrajzi térséget jelölheti, amelyen a kulturális közösségek mindennapi élete bonyolódik, hanem azokat a színtereket, illetve mozgástereket, amelyeken az adott közösségek meghatározzák és kifejezésre juttatják identitásukat, azokat a küzdőtereket, amelyeken a versengés, rivalizálás kényszere nyomán az egymást összekötő és másoktól elválasztó identitások létrejönnek, és azokat a (társadalmi) élettereket, amelyek az adott csoportok társadalmi mozgását lehetővé teszik. Ezeket a tereket *határok* fogják közre, ahogyan határok övezik magukat a különböző csoportokat, közösségeket is. Ezeket a határokat mindenekelőtt maga a kulturális csoportidentitás hozza létre, fenntartásukban fontos szerepet játszanak a csoport intézményei és nem utolsósorban az állam, amelynek területén az adott csoport(ok) található(k).

A globalizációval együtt járó deterritorializáció bizonyos szempontból maga hívta életre saját ellenreakcióját: a reterritorializációt, mégpedig gyakorta a kulturális csoportidentitásokhoz, ezek politikai síkon történő kifejeződéséhez kapcsolódóan. Mindez a geopolitika¹¹⁰ és a vele szorosan összekapcsolódó geokultúra szerepének látványos megnövekedését eredményezte. A geokultúra a kulturális terekhez konkrét földrajzi tereket is rendel s a kultúra globalizálódásával szemben a kultúra partikularizálódását, a kultúrák elkülönülését eredményezi. A multikulturalizmus napjaink nemzetközi rendszerének egyik alapvető sajátosságává vált. A mai anti(poszt)modernista multikulturalizmus kifejezetten a multikulturalizmus modernista narratívája ellenében bontakozott ki (amelynek lényege az volt, hogy a Nyugat a Civilizáció), s szélsőséges változata, a különbözőségi multikulturalizmus (difference multiculturalism) a kulturális nacionalizmus, a különbségek fetiszizálása alapján a kultúrát az etnikai identitás és a politikai és intellektuális szeparatizmus eszközének tekinti.¹¹¹

A kulturális identitás keresése és erőteljes hangoztatása, majd mindennek politikai síkra terelése kifejezetten antiuniverzalista, antiglobalista és antimodernista jelenség, amely egyfelől posztmodern, másfelől premodern motivációk alapján helyezkedik

szembe a modernitás, a liberális demokrácia, a kapitalizmus univerzalizmusával, illetve a globalizáció folyamatával. A háttérben mindenképpen ott található a Huntington-féle West-Rest dichotómia, a növekvő különbség a világ fejlett és lemaradó régiói között. Posztmodern alapokon szerveződnek a fejlett társadalmak nemi, faji és egyéb mozgalmi, a premodern alapokon álló kulturális mozgalmak közül a fundamentalizmust avagy a perifériákon és félperifériákon felerősödött etnonacionalizmust említhetjük. Különösen utóbbiak magukban hordozzák újfajta, univerzalisztikus igénnyel fellépő geokulturális térségek kialakulásának a lehetőségét.

A „kulturális pánnacionalista mozgalmak”¹¹² (páneurópai nacionalizmus, pántürkizmus, arabizmus, afrikanizmus stb.) egyfelől kétségkívül bizonyos alternatívát jelentenek a lokális etnonacionalizmusokkal szemben, a nagyobb geokulturális térségek kialakulása azonban újabb bizonytalansági tényezőt is hoz a nemzetközi rendszerbe. Szemben ugyanis a gazdasági vagy politikai szférával, ahol a nagyobb térségek kialakulása, az egységesülési, integrációs törekvések általában szervezeten, előre megtervezetten, intézményes formában mennek végbe, a kulturális terek általában spontán módon, előre nem tervezetten, emocionális motivációktól vezetve jönnek létre, nem kapcsolódva a nemzetközi rendszer intézményes struktúrájához, így egy sor, előre nem látható konfliktusforrást hordoznak magukban.

„A kultúra mindig az erősek fegyvere volt” – véli Wallerstein.¹¹³ Úgy hisszük, napjainkban a kultúra mindinkább a marginalizálódók, periferezálódók fegyverévé válik. „A modern világban a legnagyobb hatalommal bíró kulturális erőt az államok képviselik”¹¹⁴. Ez a megállapítás is veszített érvényességéből, részint az államok szerepének csökkenése, a nemzetállam posztmodern dekonstrukciója, részint az új, a nemzetközi rendszerben közvetlenül is részt vevő, a nemzetközi rendszer folyamatait kisebb-nagyobb mértékben befolyásoló kulturális szereplők megjelenése miatt. Ezek a szereplők sokszor komoly kihívást jelentenek az államok számára, jelentősen gyengítve pozícióikat.

Legújabb munkájában már Wallerstein is az államokba vetett bizalom elvesztéséről beszél. „A fejlődés geokultúrája, vagy a geokultúra átalakítása?” – teszi fel a kérdést.¹¹⁵ Maga a második lehetőség mellett foglal állást és egy „új történelmi rendszer” létrehozásának szükségességéről beszél, ami akár ötven évig is eltarthat. Mások kevésbé optimisták.

Nem véletlen, hogy a tudományos életben is kialakult egy új tudományág, a xenológia, „idegenségtudomány”¹¹⁶. Nincs is baj addig, ameddig az idegenség, a másság, a multi- és interkulturalizmus tudományos elemzések tárgyát képezi. Az viszont már sokkal nagyobb problémát jelentene, ha valóra válna Eric Hobsbawm komor jóslata: „mivel oly korban élünk, mikor minden egyéb emberi kapcsolat és érték válságba került, vagy további sorsa legalábbis ismeretlen és bizonytalan – úgy tűnik, a xenofóbia

lesz a XX. századi *fin de siècle* tömegideológiája. Az emberiséget ma ez a tagadás tartja össze. Tagadása mindannak, amiben az emberi faj közös.”¹¹⁷

Kultúrák közötti konfliktusok: új tribalizmus?

A globalizáció nem csupán a Föld egészét nem fedi le egyenlő mértékben (egyres régiók kimaradnak, mások nem egyformán részesülnek a globalizáció hatásaiból), hanem az egyes társadalmak különböző szféráit sem. Vannak olyan társadalmi szférák – különösen a kultúra nevezhető ilyennek, de bizonyos mértékben a politika is –, amelyek megpróbálnak ellenállni a globalizáció hatásainak, sőt gyakran nem csupán heves ellenállást fejtenek ki azokkal szemben, hanem „ellentámadásba” is átmennek.

Számos oka van annak, hogy a kilencvenes években a globalizáció folyamatával párhuzamosan megy végbe az az „új tribalizmus”, amely az embereket „egyre szűkebb és kölcsönösen ellenséges csoportidentitások” vállalására ösztönzi¹¹⁸, mások kifejezésével „új középkoriség”, amely etnikai és vallási mozgalmakkal összefonódott identitáspolitika erősödésében jut kifejezésre.¹¹⁹ E „tribalizmus”, „medievalizmus” motiválója sokszor közvetlenül vagy közvetve maga a globalizáció, annak a társadalmakra gyakorolt egyenlőtlenítő hatásai, illetve valamelyik megnyilvánulásával szembeni szembefordulási törekvés. Egyes vallási, etnikai vagy törzsi csoportok általában fenyegetve érzik magukat a globalizáció homogenizáló hatásától, egy más kultúrájú csoporttól, a domináns vallás vagy etnikum félti saját privilegizált helyzetét, az alárendelt helyzetben lévő szeretne a fennálló helyzeten változtatni és még hosszan sorolhatnánk a konfliktusok hátterében meghúzódó tényezőket.

A geokultúra, a multikulturalizmus szerepének erőteljes megnövekedése felveti a kultúrák közötti konfliktusok száma, jelentősége, intenzitása megnövekedésének a lehetőségét. Erre utal egyebek mellett Huntington közismert hipotézise is. Elismervén e gondolatmenet logikáját, annyiban feltétlenül pontosítani kell, hogy a kultúrák közötti konfliktusok jellegüket tekintve sokfélék lehetnek, a konfliktusokat motiváló célok, illetve érdekviszonyok közvetlenül gyakran nem kulturálisak (annyiban azonban mégis, hogy a kulturális eltérések ezeket sokszor teljesen áthatják, velük szinte elválaszthatatlanul összefonódnak), a kulturális konfliktusok száma a kétpólusú világrend széthullása óta meghatározóan csak a korábbi „második világ” területén növekedett meg, illetve törtek a felszínre korábban is létezett latens konfliktusok, a korábbi úgynevezett harmadik világban a bipoláris világrend szétesése előtt is igen nagyszámú, nyílt konfrontációval, fegyveres összetűzésekkel járó kulturális konfliktus létezett és létezik azóta is.

Az a kérdés is feltehető, hogy a globalizáció, amely végeredményben egyik oka volt a hidegháborús, kétpólusú nemzetközi rendszer felbomlásának, alapvetően gyengítve a rendszert megosztó fő konfliktust, hogyan viszonyul – gyengíti-e avagy éppen ellen-

kezőleg: erősíti – a hidegháború utáni nemzetközi rendszerben tagadhatatlanul fellelhető civilizációs és kulturális törésvonalakat, a törésvonalak mentén kirobbanó vagy latensen lappangó konfliktusokat? Úgy véljük, az elmúlt időszak azt támasztja alá, hogy a globalizáció egyenlőtlenítő hatásai következtében maga hív életre, illetve felerősít különböző kulturális, avagy kulturális köntösbe öltözött konfliktusokat. Egyes elemzések ugyanakkor nem látnak közvetlen összefüggést a globalizáció és a kulturális (ezúttal etnikai) konfliktusok terjedése között, jóllehet aláhúzzák, hogy a kilencvenes években a konfliktusok, illetve háborúk zöme etnikai jellegű.¹²⁰ Mások a tömegtájékoztatási eszközöknek róják fel, hogy most olyan konfliktusokról tudósítanak, amelyekről korábban hallgattak, illetve úgy vélik, hogy az identitások újjáéledése helyett inkább látványossá válásukról beszélhetünk, mivel most nagyobb tér nyílt szabad kifejezésükre, mint korábban.¹²¹

Ted Gurr az etnopolitikai konfliktusokat veti tüzetes vizsgálat alá, amelyeket nyugodtan kezelhetünk kulturális konfliktusokként, hiszen részint eltérő (etno)kulturális identitású csoportok, részint egyfajta etnokulturális identitást megtestesítő államhatalom és egy másfajta etnokulturális identitású csoport között robbantak ki. (Egy, az etnikai konfliktusokat elemző tanulmány az etnikai konfliktusok szükségszerű feltételének tartja „két vagy több kulturálisan különböző közösség együttélését egyazon politikai autoritás égisze alatt”.)¹²²

A konfliktusokat motiváló ok alapján Ted Gurr három típust különít el. Az elsőt az *etnonacionalizmus* vezeti az arányában nagy, területileg koncentrált etnikum erőteljes regionális autonómia – egyes esetekben elszakadási – törekvéseit. A másodikban a meghódított területek alávett őslakói, akik kultúrája igen erőteljesen különbözik a politikai hatalmat birtoklók kultúrájától, saját, veleszületett jogaik (*indigenous rights*) alapján autonómiát kívánnak elérni. A harmadik típus esetében a heterogén társadalmak kulturálisan különböző csoportjai között *hatalmi harc* folyik, amelynek elsődleges célja az államhatalom birtoklása vagy a hatalomban való nagyobb részesedés.¹²³ Az 1993–94-ben folyó 50 legnagyobb etnopolitikai konfliktust elemezve Gurr szerint 31 sorolható az első, 16 a második és 18 a harmadik típushoz, 3 esetében pedig egyéb tényezők játszanak szerepet. (A tényleges szám azért nagyobb, mint 50, mert több konfliktus egyidejűleg két típushoz is sorolható.) A vizsgált 50 konfliktus közül egyébként mindössze 2 nyugat-európai (a baszkok Spanyolországban, illetve a katolikus-protestáns konfliktus Észak-Írországban), 6 Kelet-Közép-Európa, illetve a volt Szovjetunió területén zajlik (Bosznia, Horvátország, Moldova, Azerbajdzsán, Grúzia és Oroszország), a többi 42 pedig az úgynevezett harmadik világban (kurdok, palesztinok, síiták, beludzsik, szikhiek, tamilok, kasmíriak, pastuk, tádzsikok, üzbégek, tibetiek, pápuák, mórók, kelet-timoriak, ujugurok, kazahok, hutuk, tuszik, zuluk, tuaregek és egy sor egyéb etnikum részvételével). A konfliktusokban részt vevő csoportok öt típusa különböztethető meg: etnonacionalisták, bennszülöttek, etnoosztályok (*ethnoclasses*: bevándorlóktól vagy

rabszolgáktól származó etnikailag vagy kulturálisan különböző kisebbségek), rivális közösségek (communal contenders: heterogén társadalmakban kulturálisan különböző, a politikai hatalomban részesedő törzsek, klánok), szekták.

Martin Heisler a modern nyugati társadalmakban és a világ többi részén kirobbanó etnikai konfliktusok között tesz különbséget. Véleménye szerint amíg a fejlett világban az etnikai konfliktusok elsősorban az életmód kérdései kapcsán alakulnak ki, és általában demokratikus úton megoldhatók, a világ többi részén az életet meghatározó (life-defining), vagyis létkérdésekről van szó, következésképpen a konfliktusok is hevesebbek, nehezebben rendezhetők.¹²⁴

David Rothkopf a kulturális konfliktusok három, pontosabban négy kategóriáját különbözteti meg: vallási konfliktusok (keresztények és muszlimok, keresztények és zsidók, muszlimok és zsidók, protestánsok és katolikusok stb. között), etnikai konfliktusok (kínaiak és vietnámiak, szlávok és törökök, oroszok és csecsenek, hutuk és tuszik, perzsák és arabok stb. között), „kulturális unokatestvérek” (cultural cousins) konfliktusai erőforrások vagy területek birtoklásáért (Franciaország és Németország, Líbia és Egyiptom stb. között) s végezetül a „kvázi kulturális” konfliktusok, amelyek alapvetően ideológiai köntösben, ideológiai konfliktus formájában jelentkeznek (mint a hidegháború politikai kultúrák közötti konfliktusa).¹²⁵

Geokulturális szempontból véleményünk szerint négy típus elhatárolása tűnik célszerűnek. Ezek ismertetése előtt azonban fontos különbséget tenni a sokkultúrájú társadalmakban élő kulturális közösségek (kisebbségek) két fajtája között, amelyeket Paul Lendvai „történelmi kisebbségeknek”, illetve „vendégmunkásoknak”¹²⁶, Will Kymlicka „nemzeti kisebbségeknek”, illetve „etnikai csoportoknak”¹²⁷ nevez. A fő különbség közöttük, hogy előbbieik akarataik ellenére váltak kisebbségekké, míg utóbbiak önként, saját elhatározásukból.

Az első típus az olyan kulturálisan plurális társadalmakat jelöli, ahol a tér a konfliktusokban nem játszik szerepet (hiszen lényegében valamennyi kulturális csoport bevándorló), s a konfliktusok intenzitása sem haladja meg a társadalmi konfliktusok egyébként „megszokott” és elviselhető mértékét (Egyesült Államok). Jóllehet az „olvasztógely” versus kulturális pluralizmus vitában az első álláspont tűnik győztesnek, a multikulturalizmus kapcsán felerősödött csoportidentitások – köztük az etnikai identitások – ha egyelőre még nem is komoly társadalmi visszhanggal, s főként az elmélet szintjén, de felvetik a társadalmi kohézió megbomlásának, illetve Amerika „elamerikanizátlanodásának” a vízióját.¹²⁸

A második típusnál a kulturális különbségeket erőteljes történelmi mítoszok – ráadásul gyakorta több eltérő kultúrájú csoportot ugyanahhoz a térhez fűző mítoszok – fokozzák konfliktusokká. Közép- és Kelet-Európában, amelyre ez a típus a jellemző, a helyzet rendkívül összetett. Közismert a közép- és kelet-európai nemzeti-nemzetállami fejlődés nyugat-európaiktól jellegzetesen eltérő volta. A kultúrnemzet koncepciója min-

dig is erőteljesen összefonódott az etnicitással, amelyből egyenes út vezetett az etnikai nemzetállam – mégpedig egy kitüntetett etnikum nemzetállama – elvégig. E felfogás szerint tehát az államhatárok övezte területen élő nemzet kulturális identitása lényegében megegyezik az uralkodó etnikum kulturális identitásával, a kisebbségben lévő etnikai közösségeket pedig semmiféle kollektív jogok nem illetik meg saját kulturális identitásuk megőrzésére és védelmére. Tüstént szembetűnik az aszimmetria az uralkodó etnikum „hivatalos”, állampolitikai szintre emelt – tehát jogilag is eleve kollektív – identitása és a kisebbségi etnikumok egyéni identitása között.

A harmadik típus esetében a bevándorlók jelentősen eltérő kultúrájukat „hozzák magukkal” egy olyan nagyjából homogén társadalomba, amely kizárólagos joggal birtokolja a teret (Nyugat-Európa). Nyugat-Európában az eredetileg vendégmunkásként érkezett, majd mostanra már családjával együtt végleg letelepedett többmillió, az európaiától jelentősen eltérő kultúrájú, túlnyomóan iszlám vallású (Franciaországban maghrebi, Németországban török, Norvégiában pakisztáni stb.) népesség nem csupán a multikulturalizmus kérdése körüli tudományos vitákat élesztette fel, hanem egyelőre megoldatlan gazdasági, politikai és szociális problémák, konfliktusok sorozatát eredményezi.

A negyedik, ezúttal részleteiben nem tárgyalandó típus (tudniillik az úgynevezett harmadik világ) önmagában is rendkívül összetett és sokrétű: kultúra és tér a legkülönbözőbb kombinációkban állnak a konfliktusok hátterében az önálló államiság igényétől (palesztinok, esetenként kurdok, a független Khalisztánért küzdő szikhek, a Srí Lanka-i tamilok vagy korábban bengálik stb.) az autonómiatörekvéseken át (tibetiek, kurdok, tuaregek stb.) a tér kisebb-nagyobb növelésének igényét is magába foglaló avagy attól teljesen független vallási, törzsi stb. összecsapásokig, gyakran véres polgárháborúkig (Szudán, Szomália, Libéria, Burundi stb.)

A kilencvenes években, a kétpólusú nemzetközi rendszer szétesése után bekövetkezett események sokak számára nem várt, meglepő következményekkel jártak. A hidegháború időszakának konfliktusait sokan úgy értelmezték, mint amelyek a két nagyhatalom szembenállásából következnek, amelyek hátterében elsősorban a két nagyhatalom konfrontációja húzódik. Ez volt a helyzet az úgynevezett harmadik világ meglehetősen gyakori konfliktusai esetében is, amelyek ezáltal magyarázhatók voltak a nagyhatalmi szembenállással, illetve érdekvizonyokkal. A hidegháború megszűnése sokakban azt az illúziót keltette, hogy a Kelet-Nyugat szembenállás elmúltával megszűnt az elsődleges konfrontáció, vagyis ezáltal minimálisra csökken a konfliktusok száma a világon.

Hamarosan kiderült azonban, hogy ez a feltételezés eredendően téves. A „harmadik világ” konfliktusainak hátterében valóban ott állt a két nagyhatalom, jelenlétük azonban gyakorta elfedte azt a mély, történelmi vagy egyéb okot, amely az adott konfliktust valójában kiobbantotta, és amely mellé – vagy amellyel szemben – a nagyhatalmak csupán saját jól felfogott érdekeik kapcsán sorakoztak fel. A lokalizáció, a különböző par-

tikularista mozgalmak a hidegháború után nem hogy fennmaradtak, hanem elemi erővel törtek a felszínre. Az is bebizonyosodott, hogy a két nagyhatalom szembenállása bizonyos mértékben még mérsékelte, keretek között is tartotta ezeket a konfliktusokat.

Posztmodern kor: „rendet teremthet-e” a civilizáció és a kultúra?

A modernitás, vagyis a modern, nyugati társadalmak kialakulásának és fejlődésének háttéréül szolgáló civilizációs keret jelenleg súlyos problémákkal küzd, sokak szerint válságban van. A jóléti állam fejlődési modellje egyre nagyobb zavarokkal működik, amelyek a gazdasági, társadalmi, kulturális szférát egyaránt érintik. Kritikák érik a rendszert „belülről”, de kritikák érik „kívülről” is, hiszen nem tudta megoldani a nemzetközi rendszer szintjén jelentkező globális problémák egy részét, képtelen volt csökkenteni a kiáltó egyenlőtlenségeket.

Annyi máshoz hasonlóan persze a modernitás is többféleképpen értelmezhető. A modernitás „hódító kultúra”, egy „hullám, amelyik előnti és elnyeli az egyik tradicionális kultúrát a másik után”.¹²⁹ Ebből a szemszögből a nyugati modernitással szemben állnak a nem nyugati kultúrák és civilizációk. A modernitás alapvetően technikai-intézményi oldalának kiemelésével levonható viszont az a következtetés, hogy mára az egész világ modern lett, s a modernitás immáron nem (csak) a nyugati civilizációhoz kötődik, hanem globalizálódott, globálissá vált. Úgy gondoljuk azonban, hogy a modernizáció (és a modernitás) technikai-intézményi és a modernitás civilizációs-kulturális oldala nem ugyanaz, a világméretű modernizáció pedig nem változtat azon a tényen, hogy a modernitás lényegéhez tartozik, hogy bázisa a nyugati civilizáció és kultúra. Paradoxonnak tűnik bár, de technikai-gazdasági modernizáció a retraditionalizáció bázisán is végbemehet.

Korszakváltás küszöbén állunk: véget ért egy korszak, azonban egyelőre az új korszak sajátosságai még meglehetősen homályosak, nem körvonalazódnak világosan. Átmeneti korban élünk. Ami véget ért, az nem a történelem. Véget ért a hidegháború kétpólusú rendje. Véget ért a veszfáliai típusú, etatista, a nemzetállamokon alapuló és nemzetállami logika alapján működő nemzetközi rendszer. Véget ért a „felvilágosodás projektuma”, a hagyományos értelemben vett modernitás. Megfelelőbb terminus hiányában az új korszakot posztmodern korszaknak (a „glokalizáció”, a „fragmegráció” korának) nevezzük.

A posztmodern korszak sajátosságai eltérőek a modernitás által teljesen lefedett területeken és szférákban és a nem nyugati régiókban, ahol a modernitásnak csak bizonyos technikai-intézményi elemei vannak jelen. A nyugati civilizációban, illetve a reál-szférákban (gazdaság, politika, társadalom, kommunikáció) új elemek, kapcsolódások, új posztindusztriális technikák jelentek meg, amelyek minőségileg meghaladják a

modernitást. Mindehhez egy posztmodern világlátás, gondolkodásmód is társul. Ebben az esetben a modernitás egy új – posztmodern – szakaszáról beszélhetünk. A nem nyugati régiókban a nemzetközileg érvényesülő posztmodern feltételek sajátos heterogén viszonyokkal találkoznak: modern, premodern (tradicionális) és posztmodern elemek léteznek egymás mellett, természetesen nagymértékben befolyásolva is egymást. A modernitás intézményrendszere itt is kiépült, de a társadalmi-gazdasági modernizáció folyamatával párhuzamosan retradicionális is végbemegy, pre- és antimodernista jelenségeknek is tanúi lehetünk.

A retradicionális és szélsőséges megnyilvánulása, a fundamentalizmus egy olyan „premodern” oldalról kiinduló kulturális indíttatású modernitáskritika, amely az „idegen” modernitással szemben a „hazai” tradicionális értékek és normák elsődlegességét hirdeti. A retradicionális lényege nem a múlt felé fordulás, hanem egy olyan válaszkíséret a jelen kihívásaira, amelyet a tradíció által biztosított történelmi kontinuitás legitimál.

A posztmodern korban immáron elképzelhetetlen a nyugati civilizáció univerzalitása. Sokan a kelet-ázsiai régió dinamizmusa, látványos növekedése, „Ázsia fényes jövője” nyomán geopolitikai és geokulturális súlypontáttevedésről, poszteurópai, illetve posztnyugati korról beszélnek.

A mostani anarchikus, kaotikus, áttekinthetetlen nemzetközi rendszerben az egyik fő probléma éppen a meghatározó rendezőelvek, a „rend” hiánya, a kilencvenes évekre kialakult „új világrendetlenség”. E téren két lehetőség áll a nemzetközi rendszer előtt: egy új paradigmá(k)ra épülő nemzetközi rendszer és rend kialakulása, avagy hosszas instabilitás és zűrzavar, a nemzetközi rendszer tartós működése a rend hiányának állapotában. A civilizáció és a kultúra ebből a szempontból igen fontos szerepet töltenek – tölthetnek – be. A „civilizációs paradigma” ugyanis elvileg nem csak a hidegháború utáni nemzetközi rendszer jobb megértését segítheti elő, hanem a nemzetközi rend létrejöttét is. Mindezt csak felerősítheti, hogy a civilizáció- és kultúraelméletek egy jelentős hányada a kultúrának és a civilizációnak kifejezetten „rendteremtő” funkciót tulajdonít mind magában az emberben, mind annak környezetében.¹³⁰ Úgy véljük ugyanakkor, hogy jelenleg ez a „rendteremtő” funkció nem érvényesül, s a civilizációk és kultúrák heterogenitásukból következően a nemzetközi rendszer szintjén inkább fokozzák, mintsem csökkentik a zűrzavart. E „rendetlenség” oka az is, hogy a kultúra szorosan összefonódik mind a gazdasággal, mind a politikával, nagymértékben befolyásolva azokat. A nemzetközi rendszer politikai és kulturális strukturálódása ugyanakkor nem felel meg egymásnak, s a saját kulturális közegben kiszámítható következményekkel járó politikai cselekvés más kulturális közegben egészen más, nem várt és kiszámíthatatlan következményekkel járhat.

A mai nemzetközi rendszerben bizonyos normák általánosan elfogadottak. Nem szabad azonban megfedkezni arról, hogy a nemzetközi jog vagy a nemzetközi szerveze-

tek működése valójában a nyugati civilizáció egyetemesnek tételezett normái alapján történik, amelyhez látszólag alkalmazkodott a világ (csaknem) valamennyi országa. Napjaink realitásai alapján ugyanis nyilvánvalóan valamennyi ország felismerte, hogy csak ezen a módon biztosítható bekapcsolódása és aktív részvétele a nemzetközi gazdasági, politikai folyamatokba. Bizonyos civilizációk esetében azonban e mellett a nyugati civilizáció bázisán kialakult nemzetközi rendszerhez igazodó és alapvetően kifelé irányuló struktúra mellett – amely egyáltalán nem minden szempontból felel meg a helyi civilizáció sajátosságainak – létezik egy másik, vele párhuzamos is, amely organikusan következik a helyi civilizációból, viszont felépítése, működése egyáltalán nem felel meg a – mondjuk így: – konszenzuson alapuló nemzetközi normáknak. Az ebben a struktúrában alkalmazott teljesen eltérő beszédmód miatt a Nyugat ezt az „indogén” struktúrát, működését, megnyilvánulásait egyáltalán nem érti. A kétféle struktúra nem azonos szervező elvek alapján épül fel, és nem azonos rendezőelvek alapján működik.

Valójában a modernitás egységes beszédmódját a posztmodern eltérő beszédmódjai, egymást gyakran nem értő nyelvei váltották fel. A posztmodern világrend (etlenség) jellegzetessége a különböző, különmű, különféle rendezőelvek alapján működő struktúrák, következésképpen különféle „rendek” egymásmellettsége. Egyik rend a másik szemszögéből és rendezőelvei alapján „rendetlenségnek” tűnik, az egész nemzetközi rendszer szintjén pedig az átfogó rendezőelv hiánya miatt a „rendetlenség” érvényesül. Aligha valószínűsíthető, hogy a közeljövőben újból olyan egységes, egyetemes logika, átfogó racionalitás jöjjön létre, amely „helyreállítja” a rendet. Sokkal valószínűbb, hogy egyfelől a „rendek” közötti megfelelő közvetítő mechanizmusok kialakítására, másfelől a fragmentáltságból szükségképpen következő konfliktusok kezelésére hosszú távon is alkalmas módszerek, technikák és intézmények kidolgozására lesz szükség. A „globális civilizáció” legfontosabb feladata, hogy elősegítse a civilizációk és a kultúrák párbeszédét, kezelje konfliktusait, és megtalálja azokat a közös pontokat, amelyek valamennyi (legalábbis a legtöbb) civilizációban és kultúrában közösek s amelyek alapján hosszú távon is biztosítható a nemzetközi rendszer súlyosabb konfliktusoktól mentes működése.

A megoldás: globális etika avagy globális nyitott társadalom?

Végül is van-e egyáltalán köze a globalizációhoz a kultúrának és a civilizációnak? Nagyon is sok. A teoretikusok a kultúra növekvő szerepét húzzák alá, sőt egyesek a kultúrát és a civilizációt meghatározó fontosságúnak tartják. Wallerstein és több más teoretikus modern „világrendszerét” sokan a kultúra elhanyagolása miatt vélik meglehetősen egyoldalúnak.¹³¹ (Újabb munkáiban persze már Wallerstein is előtérbe állítja a kultúrát, mindenekelőtt a geokultúrát.)¹³² Egyesek napjaink „globális interakcióinak”

központi problémáját a „kulturális homogenizáció és a kulturális heterogenizáció közötti feszültségben” látják, s „új globális kulturális gazdaságról” beszélnek, amelynek jellemzője a „globális kulturális áramlás” már említett öt dimenziója (a különböző „scapes”).¹³³ Jonathan Friedman, a szociális antropológia professzora magát a globalizációt is alapvetően kulturális folyamatnak tartja („a kultúra a világ önmeghatározásának absztrakt formája”).¹³⁴ Mások szerint a „globalitás” nem más, mint az egymástól földrajzilag elkülönülő civilizációk egymásba fonódása, illetve a kultúra lokális jelentésével szemben a civilizáció lényegében globális jelentéstartalmú.¹³⁵

Heller Ágnes abból kiindulva, hogy mára az egész világ modern lett, és a modernitás „gőzhengere” az egész világon maga alá gyűrte a premodern társadalmi berendezkedést, a modernitásról mint „globális civilizációról” beszél, amely azonban „globális válságban” van. Heller itt egyes számban használja a „civilizáció” szót – mintegy a modernitás szinonimájaként –, jóllehet különbséget tesz „az összes premodern civilizáció” és „az összes modern civilizáció” között. A válság egyik fő okának azt tartja, hogy leépültek a „hagyományos erkölcsi hatalmak”. Egy erkölcsi hatalmak nélküli modern világ viszont „a totális relativizmus világa”.

Az elmúlt néhány év már említett komoly válságjelenségei korábban magabiztos teoretikusokat is megingattak, és korábbi véleményük bizonyos módosítására késztettek. Francis Fukuyama nemrégiben megjelent műve első részének a következő alcímet adja: „A kultúra hihetetlen mértékű befolyása a gazdasági társadalom kialakulására”, sok helyütt aláhúzza a kultúra jelentőségét a globális gazdaságban, illetve a nemzetközi rendben.¹³⁶ Jeffrey Sachs pedig 1998 szeptemberében már arról beszél, hogy jóllehet a globalizáció nem ért véget, egy korszak azonban bizonyosan, s a jövőben a globalizációt sokkalta „finomabb” alapokra kell helyezni, különben a káosz és konfrontáció sokkalta veszélyesebb új szakasza köszönt be. Javasolja a G8-csúcstalálkozó helyett a G16 bevezetését, ahol nyolc fejlődő ország is helyet kapna. Sach szerint jóllehet a globális kapitalizmus alkalmas a gazdag és szegény országok közötti különbség csökkentésére, a jelenlegi intézményrendszer alkalmatlan arra, hogy tartósan stabil világrendszer jöjjön létre.¹³⁷

De vajon realitás-e egy szabályozott, megfelelő keretek közé szorított kapitalizmus léte? És ez megoldaná-e a nemzetközi rendszer egészében, a gazdag és a szegény országok között növekvő egyenlőtlenségeket? Tudjuk, hogy az eddigiekben az erre irányuló kísérletek rendre kudarcot vallottak. (Gondoljunk csak az Új nemzetközi gazdasági rend hetvenes évek elején született – és az ENSZ által is elfogadott – koncepciójára.) Vannak, akik a fejlődő országoknak – a globalizáció ellenében – alternatív stratégiákat ajánlanak, mégpedig először is a globális folyamatokhoz történő integrálódásuk lassítását, másodsor pedig a termelés és értékesítés „lokális-közösségi bázisú rendszerének” erősítését és a multinacionális társaságokkal szemben a helyi erőforrások feletti ellenőrzés növelését.¹³⁸

A „kapitalista fenyegetésről” beszél Soros György vihart kavart és sok vitát kiváltott dolgozatában,¹³⁹ amelyet nem a kapitalizmus ellen írt, hanem mellette érvel. „A kapitalizmusért haragszom, nem ellene.”¹⁴⁰ Megállapításainak nagy része rendkívül figyelemre méltó. A laissez-faire ideológia – Soros kifejezésével a „piaci fundamentalizmus” –, vagyis tulajdonképpen Friedrich Hayek elveinek következetes és szigorú alkalmazása az ezeken az elveken alapuló globális gazdaság mély és súlyos problémák létrejöttét eredményezi. Soros úgy véli, valamivel ellensúlyozni kell a kapitalizmus túlkapásait, hiszen a piac nincs tekintettel a társadalomra, pontosabban a „piaci fundamentalizmus” kifejezetten fenyegeti a nyitott társadalmat. Mivel egyelőre csupán globális gazdaság létezik, globális társadalom viszont nem – pontosabban a nyitott társadalom is globálissá vált, viszont egyelőre alapvetően tökéletlenül működik, mivel hiányoznak a megfelelő működését biztosító intézmények és mechanizmusok és az ezekhez szükséges politikai akarat – a globális gazdaság jószerivel teljességgel szabályozatlan, hiszen a meglévő nemzetközi szervezetek erre alkalmatlanok. (Emlékezzünk Susan Strange „kaszinókapitalizmusára” és 1999. december 31-ére vonatkozó komor jóslatára, amennyiben nem kerül sor a „pénzügyi kaszinó” hathatós kontrolljára.)¹⁴¹

Mi tehát a megoldás? Soros szerint egyfelől csakis a demokrácia képes ellensúlyozni a kapitalizmus negatívumait, másfelől a globális gazdaságot csakis egy olyan globális nyitott társadalom tarthatja fenn, amely a közös értékekre épül. A közös értékek alapja pedig talán a fallibilitás lehet, vagyis a tévedés lehetőségének a koncepciója. Ha tisztában vagyunk tudásunk tökéletlenségével, értékeinket sem tekintjük abszolútnak és a végső igazság kifejezőjének, toleráljuk mások eltérő értékeit, sőt tapasztalataink, vitáink és választásaink függvényében felülvizsgáljuk és ha kell, módosítjuk a sajátjainkat.

Soros György kimondatlanul bár, de érvelésében eljutott a kultúra kategóriájáig. Ahhoz ugyanis, hogy a globalizáció folyamata – és a globális kapitalizmus – ne váljon teljesen ellenőrizhetetlenné és szabályozhatatlanná, valamiféle közösen birtokolt, közösen elfogadott univerzális értékrendre lenne szükség. Az értékek és normák pedig – mint köztudott – a kultúra legfontosabb alkotóelemei. Ki nem mondva, de ezt a kérdést fessegeti Jeffrey Sachs is, amikor G16-ról, illetve Ázsia rohamos felzárkózása kapcsán „közösen birtokolt nemzetközi értékekről”¹⁴² beszél. A fejlett és a fejlődő világ 8–8 vezető hatalma, illetve a Nyugat és Ázsia nyilván csak akkor tud valamiféle konszenzusos megoldásra jutni, ha alapvető értékekben megállapodnak egymással.

Mind többen ismerik fel az értékek, a morál szerepét, s lépnek túl a nemzetközi kapcsolatok realista elméleteinek megközelítésén. Bassam Tibi – Kantra hivatkozva – egy „univerzális etika” szükségessége mellett foglal állást,¹⁴³ Huntington a „közös pontok”, a közös értékek, intézmények és gyakorlatok keresését tartja szükségesnek ahhoz, hogy békésen lehessen élni egy multikulturális világban.¹⁴⁴

Nehéz helyzetbe kerülünk, amennyiben az értékek civilizációs-kulturális meghatározottságát vizsgáljuk, ha az egyetemes, regionális, illetve lokális értékeket próbáljuk va-

lamiféle módon elkülöníteni egymástól. Az ázsiai gazdasági sikereknek például nagy szerepük volt abban, hogy a szakirodalomban is hatalmas vita bontakozott ki arról, vannak-e specifikus „ázsiai értékek”, amelyek egy „konfucianus kapitalizmus” alapjaként szolgálnának. Ezek az értékek nem csupán a kutatókat, hanem a politikusokat is nagymértékben foglalkoztatják – természetesen politikai motivációkkal a háttérben. Szingapúr kormányzata 1991-ben hozta nyilvánosságra az úgynevezett *Fehér könyvet*, amelyben megjelennek a konfucianizmuson alapuló „ázsiai értékek”.¹⁴⁵ Az ázsiai válság nyomán sokan arra a következtetésre jutottak, hogy ha a korábbi látványos gazdasági növekedésben játszhattak is szerepet a sajátos „ázsiai értékek”, a válság hatásainak leküzdésében, a gazdaságok szerkezeti átalakításában, illetve a „globalizáció hatalmas erőivel” vívott küzdelemben a jövőben szükségképpen háttérbe kell szorulniuk. „A jelenlegi válság kipukkasztja az ázsiai kivételességbe vetett elképzeléseket” – véli Fukuyama,¹⁴⁶ s a gazdaság és a politika „törvényei” ugyanúgy hatnak majd, mint Nyugaton. Radelet és Sachs Ázsia világgazdasági pozícióinak ismételt erősödése feltételül a jog, a politikai és gazdasági szabadság „nemzetközi törvényszerűségeinek” érvényesülését szabják¹⁴⁷. A realistábbak azonban óvnak attól, hogy „Ázsia amerikanizálódásáról” beszéljünk.¹⁴⁸

És valóban: a globalizáció folyamata tette még nyilvánvalóbbá és láthatóbbá azt az ellentmondást, ami az univerzális értékek és az egyes civilizációk és kultúrák sajátos értékei között feszül. Az alapkérdés nem csupán az, vajon léteznek-e egyáltalán univerzális értékek. A fő problémát az okozza, hogy a nyugati civilizáción kívüli civilizációk amennyiben el is fogadják az univerzális értékek létét, aligha hajlandók arra, hogy – amint az a globális kapitalizmusból, avagy más kifejezéssel: a modernitás univerzalizálásából szervesen következik – a nyugati civilizáció értékeit fogadják el univerzális értékeként. Sokan érvelnek – mindenekelőtt a nyugati civilizációhoz tartozók – akként, hogy ezek az értékek valójában univerzálisak, csak pusztán – mintegy a történelmi fejlődésből következő véletlenként – a nyugati civilizáció „fedezte fel” őket, s így valójában univerzális értékek kapcsolódnak egy partikuláris civilizációhoz. Ez az érvelés aligha győzi meg a nem nyugati civilizációkhoz tartozókat. Palánkai Tibor méltán beszél „civilizációs válságokról”, amikor is egyes társadalmak csak súlyos konfliktusokkal képesek megélni világméretű kihívásokat, például a Nyugat kulturális terjeszkedését.¹⁴⁹

Az ellentmondások a legkézenfekvőbbben az emberi jogok kérdéskörében ragadhatók meg. Tény ugyanis, hogy például az emberi jogok eszméje a nyugati civilizáció terméke – az emberi jogok kifejlődése szervesen következik a nyugati individualizmusból, ugyanakkor sokkal távolabb áll egyes keleti társadalmak kollektívizmusától –, s „az eltérő kulturális hagyományok az emberi jogok megsértését viszonylagossá teszik”. Kardos Gábor mutat rá a kulturális relativizmus kapcsán arra a paradoxonra, hogy csak egy totalitárius állam lehetne eléggé erős ahhoz, hogy meghaladja a gyakran évezredek

tradíciókat és érvényesíthesse az emberi jogokat, viszont ilyen „emberi jogi diktatúra» csupán az alapvető jogok megsértésével jöhetne létre”.¹⁵⁰

Úgy véljük, ezek az ellentmondások nem feloldhatatlanok. Összeegyeztethető egymással az univerzális értékek, illetve a civilizációk és kultúrák közötti különbségek léte és elismerése, sőt éppen az előbbi segítheti elő az utóbbit. A globalizáció egyáltalán nem kell, hogy globális (univerzális) kultúrához vezessen. (Újabb paradoxon, hogy amíg sokan „amerikai kultúrimerializmusról” beszélnek, amely kiterjeszti hatalmát az egész világra, addig mások éppen az amerikai kultúrát látják veszélyeztetve a multikulturalizmus által. Sarkítottan téve fel a kérdést lehet, hogy „amerikai kultúra” egyre inkább csak Amerikán kívül létezik, míg Amerikán belül a multikulturalizmus fokozatosan háttérbe szorítja?) Ellenkezőleg: a globalizáció egyik következménye lehet a különböző civilizációk és kultúrák közötti kommunikáció kialakulása, egy közös értékeken alapuló „univerzális beszédmód” révén. Ehhez ugyanakkor az is szükséges, hogy a multikulturalizmus és a hozzá kapcsolódó kulturális csoportidentitások ne kirekesztők legyenek, hanem ellenkezőleg: befogadók, a máságot, a más értékeket tolerálók és magukba építők. Csak ezen a módon remélhetjük, hogy a XXI. század nem a globalizáció és a kulturális relativizmus közötti ellentétek további éleződésének, újabb súlyos konfliktusok kirobbanásának a százada lesz.

Jegyzetek

- 1 Wallerstein, Immanuel: *After Liberalism*. The New Press, New York, 1995. 165–166. o.
- 2 Heller Ágnes: *Életképes-e a modernitás?* Latin Betűk, Debrecen, 1997. 9. o. Heller a modernitás alapvető paradoxonjának azt tartja, hogy alapelve a szabadság, annak azonban éppen az a lényege, hogy semmi sincs megalapozva.
- 3 Ezt a kérdést járja körül Benjamin Barber híres munkája: *Jihad versus McWorld: How the planet is both falling apart and coming together and what this means for democracy*. Times Books, New York, 1995.
- 4 Friedman, Jonathan: Global System, Globalization and the Parameters of Modernity. In: Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (szerk.): *Global Modernities*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1995. 69–90. o.
- 5 Ennek a kritikának természetesen megvannak az elmélettörténeti előzményei, mégpedig az újbaloldal kapitalista világrendszerrel szemben hangoztatott, több évtizedre visszanyúló kritikájában, amely most a globalizációval szembeni kritika formáját is ölti. Samir Amin például a globalizáció egyik következményének a „globális felfordulást” tartja. Lásd Amin, Samir: *Globalizáció vagy globális polarizálódás? Eszmélet*, 33. szám, 1997. tavasz, 4–15. o.
- 6 Rodrik, Dani: Sense and Nonsense in the Globalization Debate. *Foreign Policy*, Summer, 1997. 20. o.
- 7 Szántó Borisz: Hozzászólás a „Mai civilizációs elméletek” témakörhöz. In: *Civilizáció az ezredfordulón*. Friedrich Ebert Alapítvány kiadványa, Budapest, 1997. 84. o.
- 8 Smith, Anthony D.: *Nations and Nationalism in a Global Era*. Polity Press, Cambridge, 1998. 1–7. o.
- 9 Az antropológiai, szociológiai, szociálpszichológiai, pszichoanalitikus kultúraértelmezések, az univerzalista-evolucionista civilizációelméletek, a világrendszer és a kultúra összefüggéseit vizsgáló elméletek áttekintését lásd Rostoványi Zsolt: *Megjegyzések a civilizáció és a kultúra fogalmainak értel-*

- mezéséhez. Kézirat, BKE 1996, illetve Rostoványi Zsolt: *Civilizáció(k), civilizációs elméletek és a posztmodern világtrend(etlenség)*. *Civilizáció az ezredfordulón* i. m. 29–48. o.
- 10 Wallerstein, Immanuel: *Geopolitics and Geoculture. Essays on the changing world-system*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992. 160. o.
  - 11 Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó, 1994. 180. o.
  - 12 Cerny, Philip G.: Globalization and the changing logic of collective action. *International Organization*, 1995. őszi szám, 595. o.
  - 13 McGrew, Anthony: A Global Society? In: Hall, Stuart – McGrew, Anthony (szerk.): *Modernity and its Futures*. Polity Press in Association with the Open University Cambridge, Oxford, 1994. 65–66. o.
  - 14 Giddens, Anthony: *Szociológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 128. o.
  - 15 Harvey, David: *The Condition of Postmodernity*. Blackwell Publishers, Cambridge, Massachusetts, USA, Oxford, UK, 1995. 240. o.
  - 16 Cerny, Philip G.: *Globalization and the changing logic of collective action* i. m. 596. o.
  - 17 Sachs, Jeffrey: International Economics: Unlocking the Mysteries of Globalization. *Foreign Policy*, Spring 1998
  - 18 Simai Mihály a globalizálódást olyan „univerzális folyamatok összességéként” definiálja, mint „a tudományos és műszaki átalakulás, az államok integrálódásának erősödése a tömegkommunikáció, az információáramlások, a világkereskedelem, a nemzetközi tőkeáramlás, a termelés és a fogyasztás homogenizálódása, szabványosodása, a transznacionális társaságok üzleti műveletei, a piacok összekapcsolódása, és az államközi szervezetek tevékenysége nyomán”. Lásd: A rendszerváltás, az állam és a globális változások. In: *Globalizáció és nemzeti érdek*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1997. 75. o.
  - 19 Bell, Daniel: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Heinemann Educational Books Ltd, London, 1979
  - 20 Vámos Tibor: Neumann Jánostól Bill Gatesig. *Informatika és világtársadalom. Társadalmi Szemle*, 1998. 4. szám. 88. o.
  - 21 A világméretű információs társadalom. Az UNESCO 1996. májusi előterjesztése. In: Bognár Vilmos-Fehér Zsuzsa-Varga Csaba (szerk.): *Mi a jövő? Az információs társadalom és a magyar kezdeményezések*. Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Országos Rádió és Televízió Testület, HÉA Stratégia-kutató Intézet, 1998. 95. o.
  - 22 Wriston, Walter B.: Bits, Bytes, and Diplomacy. *Foreign Affairs*, September / October 1997. 172. o.
  - 23 Nye, Joseph S. Jr.: In Government We Don't Trust. *Foreign Policy*, Fall 1997. 104. o.
  - 24 Havass Miklós: Paradigmaváltások. *Magyar Tudomány*, 1995. 6. szám, 690. o.
  - 25 Vámos Tibor: Bizonytalanság és új racionalitás. *Magyar Tudomány*, 1994. 10. szám, 1211. o.
  - 26 Japán Telekommunikációs Tanács: Reformokkal a 21. század intellektuális társadalmá felé. In: Bognár Vilmos-Fehér Zsuzsa-Varga Csaba (szerk.): *Mi a jövő?* i. m. 33. o.
  - 27 Toffler, Alvin: *Hatalomváltás. Tudás, gazdagság és erőszak a XXI. század küszöbén*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 9. o.
  - 28 Luke, Timothy W.: New World Order or Neo-world Orders: Power, Politics and Ideology in Informationalizing Glocalities. In: Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (szerk.): *Global Modernities* i. m. 91. o.
  - 29 Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, 1994.
  - 30 Sachs, Jeffrey D.: Mi is az a „soktérápia”? *Magyar Szemle*, 1995. július, Consolidating Capitalism. *Foreign Policy*, Spring 1995.
  - 31 Sachs, Jeffrey: International Economics: Unlocking the Mysteries of Globalization. *Foreign Policy*, Spring 1998

- 32 Európa és a globális információs társadalom. A Bangemann-jelentés, 1994. június–július. In: Bog-nár Vilmos-Fehér Zsuzsa-Varga Csaba (szerk.): *Mi a jövő?* i. m. 48–49. o.
- 33 Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York, 1996. A teóriát először kifejtő Foreign Affairs tanulmány magyar szövegét *Civilizációk háborúja?* címen lásd *Külpolitika*, 1995. 3-4. szám.
- 34 Tibi, Bassam: *Krieg der Zivilisationen. Politik und Religion zwischen Vernunft und Fundamentalismus*. Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg, 1995. Huntington és Tibi teóriájának értékelését lásd Rostoványi Zsolt: *Civilizációk háborúja?* *Külpolitika*, 1997. 4. szám
- 35 Lásd például Saideman, Stephen M.: Explaining the International Relations of Secessionist Conflicts: Vulnerability Versus Ethnic Ties. *International Organization*, Autumn 1997. 721–753. o.
- 36 Rosenau, James N.: The Dynamics of Globalization: Toward an Operational Formulation. *Security Dialogue*, 1996. szeptember
- 37 Rosenau, James: New Dimensions of Security: The Interaction of Globalizing and Localizing Dynamics. *Security Dialogue*, 1994. szeptember
- 38 Robertson, Roland: *Globalization. Social Theory and Global Culture*. SAGE Publications, London, Newbury Park, New Delhi 1993. 100., 102. o., Social Theory, Cultural Relativity and the Problem of Globality. In: Anthony D. King (szerk.): *Culture, Globalization and the World-System*. Department of Art and Art History, State University of New York at Binghamton, 1991. 73. o., After Nostalgia? Wilful Nostalgia and the Phases of Globalization. In: Bryan S. Turner (szerk.): *Theories of Modernity and Postmodernity*. SAGE Publications, London, Newbury Park, New Delhi, 1993. 51–52. o.
- 39 Robertson, Roland: Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. In: Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (szerk.): *Global Modernities* i. m. 25–44. o.
- 40 Hall, Stuart: Old and New Identities, Old and new Ethnicities. In: King, Anthony D.: *Culture, Globalization and the World-system* i. m. 62. o.
- 41 Lásd különösen az *International Security* és az *International Organization* hasábjain az elmúlt években megjelent tanulmányokat
- 42 Kaufman, Stuart J.: The fragmentation and consolidation of international systems. *International Organization*, Spring 1997. 173-208. o.
- 43 Desch, Michael C.: Culture Clash. *International Security*, Summer 1998. 141-170. o.
- 44 McBride, William L.: A demokrácia, az amerikai kultúra és a kelet-európai változások. *Valóság*, 1996. 4. szám
- 45 Lukacs, John: Pokolba a kultúrával! *Európai Szenle*, 1995. 1. szám
- 46 Bővebben lásd Featherstone, Mike: *Undoing Culture. Globalization, Postmodernism and Identity*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1995. 114. o.
- 47 Smith, Anthony D.: *National Identity*. Penguin Books, 1991. 158. o.
- 48 Smith, Anthony D.: Towards a Global Culture? In: Mike Featherstone (szerk.): *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity* i. m. 171–191. o.
- 49 Robertson, Roland: *Glocalization...* i. m. 25–44. o.
- 50 Pieterse, Jan Nederveen: Globalization as Hybridization. In: Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (szerk.): *Global Modernities* i. m. 45–68. o.
- 51 Friedman, Jonathan: Global System, Globalization and the Parameters of Modernity. In: Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (szerk.): *Global Modernities* i. m. 69–90. o.
- 52 Lásd Appadurai, Arjun: Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. In: Mike Featherstone (szerk.): *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity* i. m. 295–311. o.
- 53 Featherstone, Mike: *Undoing Culture. Globalization, Postmodernism and Identity*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1995. 90–91. o.
- 54 Smith, Anthony D.: Towards a Global Culture? In: Mike Featherstone (szerk.): *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity* i. m. 171–191. o.

- 55 Samuel Huntington találó kifejezése, utalva a davosi Világ gazdasági Fórumra, illetve annak résztvevőire. Lásd *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* i. m. 57. o.
- 56 Rosenau, James N.: *The Dynamics of Globalization...* i. m. 256. o.
- 57 Appadurai, Arjun i. m.
- 58 Luke, Timothy W.: New World Order or Neo-world Orders: Power, Politics and Ideology in Informationalizing Localities. In: Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (szerk.): *Global Modernities* i. m. 91–107. o.
- 59 A kérdéshez bővebben lásd Almási Miklós: *Üveggolyók. Az ezredvég globális játszmái*. Helikon Kiadó, 1998, illetve Kobrin, Stephen J.: Electronic Cash and the End of National Markets. *Foreign Policy*, Summer 1997, 65–77. o.
- 60 Almási Miklós: *Üveggolyók* i. m. 134. o.
- 61 *Kreatív sokszínűség. A Kultúra és Fejlődés Világbizottságának jelentése*. Osiris Kiadó, Magyar UNESCO Bizottság, Budapest, 1996. 31. o.
- 62 Kennedy, Paul: *A XXI. század küszöbén*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 66. o.
- 63 I. m. 32–33., 39., 55. o.
- 64 *Human Development Report*, 1996. UNDP, New York, Oxford University Press, 1996. 2. o.
- 65 László Ervin: *Harmadik évezred. Veszélyek és esélyek. A Budapest Klub első jelentése*. Új Paradigma, Budapest, 1998. 39. o. Ugyanezt az adatsort közli Broad, Robin–Cavanagh, John: Don't Neglect the Impoverished South. *Foreign Policy*, 1995–96. téli szám.
- 66 UNDP Human Development Report i. m. 2. o.
- 67 Martin, Hans-Peter–Schumann, Harald: *A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen*. Perfekt Kiadó, Budapest, 1998. 47. o.
- 68 László Ervin i. m. 39. o.
- 69 Birdsall, Nancy: Life Is Unfair: Inequality in the World. *Foreign Policy*, Summer 1998, 76–93. o.
- 70 Talbott, Strobe: Globalization and Diplomacy: A Practitioner's Perspective. *Foreign Policy*, Fall 1997. 82–83. o.
- 71 Tibi, Bassam: *Krieg der Zivilisationen* i. m. 103. o.
- 72 Huntington kifejezése. Lásd *The Clash of Civilizations...* i. m. 184. o.
- 73 Kennedy, Paul: *A XXI. század küszöbén* i. m. 127. o.
- 74 Cerny, Philip G.: *Globalization and the changing logic of collective action* i. m. 595. o.
- 75 Smith, Anthony D.: *Nations and Nationalism in a Global Era* i. m. 159. o.
- 76 Nye, Joseph S. Jr.: *In Government We Don't Trust* i. m. 110–111. o.
- 77 Schlesinger, Arthur Jr.: Has Democracy a Future? *Foreign Affairs*, September/October, 1997. 12. o.
- 78 Tibi, Bassam: *Krieg der Zivilisationen* i. m. 80. o., Falk, Richard: State of siege: will globalization win out? *International Affairs*, January 1997, 123–136. o.
- 79 Haass, Richard N.–Litan, Robert E.: Globalization and Its Discontents. *Foreign Affairs*, May/June 1998. 6. o.
- 80 A kérdéshez bővebben lásd Kellner, Douglas: Popular culture and the construction of postmodern identities. In: Lash, Scott–Friedman, Jonathan (szerk.): *Modernity and Identity*. Blackwell Publishers, Oxford, UK and Cambridge, USA 1992. 141–177. o., Hall, Stuart: *Old and New Identities, Old and New Ethnicities*. i. m. 41–68. o.
- 81 Hall, Stuart: The Question of Cultural Identity. In: Hall, Stuart–McGrew, Anthony (szerk.): *Modernity and its Futures* i. m. 304. o.
- 82 Eleve paradoxon, hogy a volt Jugoszláviában a muszlimok államalkotó nemzetnek minősültek, s a muszlimokat/muzulmánokat ma is általában nemzetként-nemzetiségként kezelik.
- 83 Cahoone, Lawrence E. (szerk.): *From Modernism to Postmodernism: An Anthology*. Blackwell Publishers Ltd, Oxford, 1996. 19. o.

- 84 A téma kiváló áttekintését lásd Steinberg, Stephen: *Az etnikum mítosza. Fajok, etnikumok és osztályok Amerikában*. Cserépfalvi Alapítvány kiadása, 1994.
- 85 Horace Kallen: Democracy Versus the Melting Pot című, 1924-ben megjelent munkájából idézi Stephen Steinberg: *Az etnikum mítosza* i. m. 227. o.
- 86 Zaretsky, Eli: The Birth of Identity Politics in the 1960s: Psychoanalysis and the Public/Private Division. In: Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (szerk.): *Global Modernities* i. m. 244–259. o.
- 87 Steinberg, Stephen: *Az etnikum mítosza* i. m. 11. o.
- 88 Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio Kisebbségi Szemle*, 1996. 1. szám, 3–25. o.
- 89 Gurr, Ted Robert: Peoples Against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System. *International Studies Quarterly*, 1994. szeptember.
- 90 Rubenstein, Richard E.–Crocker, Jarle: Challenging Huntington. *Foreign Policy*, 1994. ősz
- 91 Uo.
- 92 „A jelenlegi Európában forgalomban lévő szavak közül, semmi kétség, a »nemzet« a legfontosabb és egyszerűsége miatt a legveszedelmesebb.” Béhar, Pierre: Az osztrák kulturális identitás. *Európai Szemle*, 1995. 3. szám
- 93 Tóth Károly: Nemzetiség vagy nemzeti kisebbség? *Regio Kisebbségi Szemle*, 1990. április.
- 94 Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Gondolat Kiadó, 1986. 63. o.
- 95 Gombár Csaba: *Magammal vitázom. Nemzetről, etnikumról, az egyes emberről*. Korridor Politikai Kutatószok Központja, Budapest, 1996. 12. o.
- 96 Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 9. o.
- 97 Smith, Anthony D.: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszméek a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 27–51. o.
- 98 Smith, Anthony D.: Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés. *Café Babel*, 1996. 1. szám
- 99 Méltán jegyzi meg Smith, hogy szinte valamennyi modern állam plurális, ezért „nemzetállam” (nation-state) helyett célszerűbb „nemzeti államról” (national state) beszélni. (Smith, Anthony D.: *Nations and Nationalism in a Global Era* i. m. 85–86. o.)
- 100 Pfaff, William: Invitation To War. *Foreign Affairs*, 1993. nyári szám
- 101 Lásd Heller Ágnes–Fehér Ferenc: Biopolitika. In: *A modernitás ingája*. T-Twins Kiadó, 1993. 205–275. o., Heller Ágnes: Az egyetemesség és különbség vitájában többnyire az egyén a vesztes. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 4. szám
- 102 Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* i. m. 65. o.
- 103 A kérdéshez bővebben lásd D’Souza, Dinesh: Valóban nyugati eszme a rasszizmus? *Világosság*, 1996. 7. szám
- 104 Wallerstein, Immanuel: A liberalizmus agóniája. Van-e remény a haladásra? *Eszmélet*, 27. szám, 1995. ősz.
- 105 Gurr, Ted Robert: *Peoples Against States...* i. m.
- 106 Steinberg, Stephen: *Az etnikum mítosza* i. m. 11., 233. o. Ugyanezen a véleményen van John Baugh amerikai néger nyelvész professzor a vele készült interjúban. Lásd Kontra Miklós–John Baugh: Önként s dalolva adja fel nyelvét s kultúráját? *Regio*, 1990. április.
- 107 Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Második kötet. Akadémiai Kiadó–Osiris Kiadó, 1996. 811. o.
- 108 Drucker, Peter F.: The Global Economy and the Nation-State. *Foreign Affairs*, September/October 1997. 159–171. o.
- 109 Kobrin, Stephen J.: *Electronic Cash and the End of National Markets* i. m. 75. o.

- 110 Nem kívánunk ezúttal részleteiben foglalkozni a geopolitika fogalma és használata körül kialakult, a hazai szakirodalomban is megjelent eltérő álláspontokkal. (A pro és kontra érvekhez lásd Gombár Csaba: *Magammal vitázom* i. m. 52-65. o., illetve Matheika Március: *Válogatott fejezetek a politikai földrajzból*. BKE Budapest, 1996. 18. o.) Egyetértve Csizmadia Sándorral magunk is a geopolitikát mint a nemzetközi kapcsolatok elemzési módszerét tartjuk nagy jelentőségűnek (Csizmadia Sándor: A geopolitika mint a nemzetközi kapcsolatok elemzésének módszere. *Külpolitika*, 1998. 1. szám. 3–31. o.), kiegészítve a geokultúra szinte teljesen figyelmen kívül hagyott kategóriájával. Ez utóbbi vonatkozásában osztjuk Wallerstein álláspontját, miszerint a geokultúra a geopolitika, illetve a kapitalista világgazdaság alapzata, amely azokat a kulturális kereteket teremti meg, amelyek között a vilárendszer működik. (Lásd Wallerstein, Immanuel: *Geopolitics and Geoculture* i. m. 11. o.)
- 111 Turner, Terence: Anthropology and Multiculturalism: What Is Anthropology that Multiculturalists Should Be Mindful of It? In: David Theo Goldberg (szerk.): *Multiculturalism. A Critical Reader*. Blackwell Publishers Ltd, Oxford UK and Cambridge USA, 1996. 408–409. o.
- 112 Smith, Anthony D.: *National Identity* i. m. 171–173., 176. o.
- 113 Wallerstein, Immanuel: *Geopolitics and Geoculture* i. m. 193. o.
- 114 Uo.
- 115 Wallerstein, Immanuel: *After Liberalism* i. m. 162–175. o.
- 116 A kérdésről bővebben lásd S. Varga Pál: Idegenségtudomány. *BUKSZ*, 1996. tavaszi szám
- 117 Hobsbawm, Eric J.: Etnikai identitás és nacionalizmus. *Világosság*, 1993. 4. szám
- 118 Kaufman, Stuart: The New Tribalism and the West. *Atlantisch Perspectief*, 1997. 8. szám, 9–14. o.
- 119 Falk, Richard: *State of siege: will globalization win out?* i. m. 132. o.
- 120 Sadowski, Yahya: Ethnic Conflict. *Foreign Policy*, Summer 1998. 12–23. o.
- 121 Barth, Fredrik: *Régi és új problémák az etnicitás elemzésében* i. m. 20. o.
- 122 Esman, Milton J.: Political and Psychological Factors in Ethnic Conflict. In: Joseph V. Montville (szerk.): *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*. Lexington Books, Lexington, Toronto, 1989. 53. o.
- 123 Gurr, Ted Robert: *Peoples Against States...* i. m. A dőlt betűs kifejezések a szerző kiemelései.
- 124 Heisler, Martin O.: Ethnicity and Ethnic Relations in the Modern West. In: Joseph V. Montville (szerk.): *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies* i. m. 46. o.
- 125 Rothkopf, David: In Praise of Cultural Imperialism? *Foreign Policy*, Summer 1997, 38–53. o.
- 126 Lendvai, Paul: Nemzetiségi konfliktusok Közép- és Kelet-Európában. *Európai Szemle*, 1994. 4. szám.
- 127 Kymlicka, Will: Multicultural citizenship, liberal theory of minority rights. Claredon Press, Oxford, 1995. Idézi: Ifj. Korhecz Tamás: Létezik-e szabadság kisebbségi különjogok nélkül? *Valóság*, 1996. 3. szám.
- 128 Samuel Huntington idézi a Census Bureau előrejelzését, amely szerint 2050-re az Egyesült Államok lakosságának 23%-a spanyol, 16%-a fekete és 10%-a ázsiai lesz. Vajon egy esetleges „igazi multikulturalizmus” nem fenyegeti-e a liberális demokráciát, s az Egyesült Államok esetleges „de-nyugatosítása” jelenti-e egyúttal a „de-amerikanizációt” is? Lásd Huntington, Samuel P.: If Not Civilizations, What? Paradigms of the Post-Cold War World. *Foreign Affairs*, 1993. November/December.
- 129 Taylor, Charles: Nacionalizmus és modernitás. *Világosság*, 1995. 8–9. szám.
- 130 Lásd például Freud, Sigmund: Rossz közérzet a kultúrában. In: *Esszék*. Gondolat Kiadó, 1982. 354. o. vagy Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század*. Gondolat Kiadó, 1985. 563. o.
- 131 Worsley, Peter: Models of the Modern World-System. In: Mike Featherstone (szerk.): *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity* i. m. 83–95. o.
- 132 Lásd különösen *Geopolitics and Geoculture* és *After Liberalism* idézett műveket.

- 133 Appadurai, Arjun: *Difference in the Global Cultural Economy* i. m. 296. o.
- 134 Friedman, Jonathan: Global System, Globalization and the Parameters of Modernity. In: Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (szerk.): *Global Modernities* i. m. 76., 88. o.
- 135 Robertson, Roland: Glocalization: *Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity* i. m. 27., 29. o.
- 136 Fukuyama, Francis: *Bizalom*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997. 11., 15. stb. oldalak.
- 137 Sachs, Jeffrey: Global Capitalism. Making it work. *The Economist*, 1998. szeptember 12. 21–25. o.
- 138 Tandon, Yash: Globalization and the South: the Logic of Exploitation. *Internationale Politik und Gesellschaft*, 1997. 4. szám, 389-398. o.
- 139 Soros, George: The Capitalist Threat. *The Atlantic Monthly*, February, 1997.
- 140 A kapitalizmusért haragszom, nem ellene. Vita Soros Györggyel „A kapitalista fenyegetés”-ről. 2000, 1998. szeptember.
- 141 Strange, Susan: *Casino Capitalism*. Basil Blackwell Ltd, Oxford, UK, Cambridge, USA, 1989. 193. o.
- 142 Radelet, Steven–Sachs, Jeffrey: Asia’s Reemergence. *Foreign Affairs*, November/December 1997. 59. o.
- 143 Tibi, Bassam: *Krieg der Zivilisationen* i. m. 304. o.
- 144 Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations...* i. m. 320. o.
- 145 Lee, Eun-Jeung: „Asiatische Werte” als Zivilisationsleitbild? In: *Internationale Politik und Gesellschaft*, 1997. 2. szám
- 146 Fukuyama, Francis: Az ázsiai értékek és az ázsiai válság. *Népszabadság*, 1998. június 20. 25–26. o.
- 147 Radelet, Steven–Sachs, Jeffrey: *Asia’s Reemergence* i. m. 59. o.
- 148 Emmerson, Donald K.: Americanizing Asia? *Foreign Affairs*, May/June 1998. 46–56. o.
- 149 Palánkai Tibor: Világ gazdaság: nincs katasztrófa. *Népszabadság*, 1998. június 13. 25–26. o.
- 150 Kardos Gábor: *Emberi jogok egy új korszak határán*. T-Twins Kiadó, 1995. 23–24. o.